ІНФОРМАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

УРОКИ ГОЛОКОСТУ

№ 1 (81), січень–березень, 2025 р.

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

XVIII КРУГЛИЙ СТІЛ «УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ: СПАДЩИНА ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ»

27 січня 2025 року, з нагоди Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, ми провели традиційний, вже 18-й, круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спадщина та сучасні виклики». Організаторами XVIII круглого столу виступили Український центр вивчення історії Голокосту, Goethe-Institut в Україні та програма House of Europe.

Цього року присвята була особливою, адже 80 років тому було звільнено в'язнів колишнього нацистського концтабору «Аушвіц-Біркенау». Крім того, 2025-й маркує 80-ті роковини завершення Другої світової війни, 80-ті роковини створення ООН, 30-ті роковини геноциду в Сребрениці, 11 років війни росії проти України... Здатність або нездатність робити висновки з історії, зберігати спадщину та вшановувати пам'ять про жертви Голокосту сьогодні, а також різні підходи до пам'яті були в центрі обговорень цьогорічних доповідачок, доповідачів і всіх, хто зміг відвідати круглий стіл наживо. Під час відкриття організатори й почесні гості зазначали про важливість пам'яті про Голокост і захисту єврейської спадщини саме сьогодні, під час повномасштабної фази війни росії проти України, втрати життів і тотальних руйнувань; також згадували про складнощі та виклики пам'ятання про війну під час війни.

У рамках сесії «Пам'ять, спадщина, музеї» (модераторка Анастасія Гайдукевич-Качуро) ішлося про тривалий і складний процес формування різних ідей та підходів до створення можливого музею Бабиного Яру (доповідач Віталій Нахманович), різних акторів цього процесу, різні концепції і конфлікти між ними, про важливі параметри, які потрібно врахувати в майбутньому, коли суспільний консенсус все ж приведе до створення такого закладу. Згодом учасницям і учасникам було запропоновано два приклади музеїв, які вшановують пам'ять жертв геноциду: Національного музею Голодомору-геноциду в Києві (доповідала Леся Гасиджак) і Музею геноциду «Територія пам'яті» в Одесі (промовець Тимур Короткий). Промовці зосередилися на концепціях музеїв, шляху до їх створення та конкретних умов, які зробили це можливим; окреслили ключові елементи концепції обох музеїв і наголосили на змінах і актуальності своєї роботи в умовах воєнних дій та повномасштабного вторгнення росії. На завершення сесії було запропоновано кейс проєкту «Стежками пам'яті» (презентував Матіас Ріхтер) як приклад міждисциплінарного та міжкультурного підходу до вшанування пам'яті й роботі зі спадщиною. Цей проєкт зосередився на використанні різних, подекуди неочікуваних, інструментів (виставки, кіно, театр, музеї, традиційна та інформальна освіта, графічні повісті тощо) та досвіді їх використання у міжкультурному (переважно німецько-українсько-єврейському) середовищі. Окремою родзинкою заходу стало представлення двох публічних культурних проєктів у сфері пам'яті про Голокост і єврейську спадщину: виставки «Українсько-єврейське століття. Фото та історії від 1920-х до 2024 року» Інституту Centropa (представляв засновник, Едвард Серотта) і серії аудіоуроків про Голокост у рамках проєкту «Вчимося вухами» (представили автори Леся Юрчишин і Олександр Воронюк). Обидва проєкти викликали жвавий інтерес як практичні кейси роботи, які можна максимально швидко адаптувати й застосовувати в різних умовах.

Учасники круглого столу

Сесію «Освіта та вшанування пам'яті» (модераторка Ольга Лімонова) було присвячено різним аспектам навчання про історію Голокосту. Перша розмова стосувалася різних форм і методів роботи з підлітками, а також зрізу загального психічного стану молодих людей в умовах трьох років повномасштабної війни на досвіді ГО «Освітній

центр "Простір толерантності"» (промовиця Анна Ленчовська). Продовженням сесії став перехід до питань вищої школи. Було презентовано результати робочої групи викладачів вузів зі створення посібника з викладання історії Голокосту у вищій школі, а також окреслено принципові виклики, з цим пов'язані (презентувала Надія Уфімцева). Розглянули один із прикладів дієвої університетської навчальної програми, а саме Міжнародної міждисциплінарної сертифікатної програми з юдаїки при Інституті сходознавства ім. Агатангела Кримського НАН України (доповідала Олена Заславська) — згадали виклики, з якими стикається програма, а також способи ці виклики долати.

Ми щиро вдячні всім, хто зміг приєднатися до проведення круглого столу наживо, всім українським і закордонним доповідачкам і доповідачам за те, що ділилися своїм досвідом та відповідали на запитання. Протягом лютого відеозаписи презентацій планумо розмістити на ютубканалі УЦВІГ, про що буде анонсовано на наших ресурсах окремо. Ми також щиро вдячні партнерам з Goethe-Institut в Україні та програми House of Europe за допомогу й підтримку в організації цьогорічного пам'ятного заходу. Нагадаємо, у 2005 році Генеральна асамблея ООН ухвалила Резолюцію № 60/7, в якій проголосила 27 січня Міжнародним днем пам'яті жертв Голокосту. Резолюція наголошує на важливості освітньої та просвітницької роботи для того, щоб засвоїти уроки Голокосту та запобігти проявам ненависті, фанатизму, расизму й упереджень у майбутньому.

Віталій Бобров, керівник освітніх програм УЦВІГ, м. Київ

Джерело: УЦВІГ

Пропонуємо вашій увазі тези доповіді Надії Уфімцевої.

ЧИ МОЖЛИВИЙ ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ?: ПРО ПРОЄКТ СТВОРЕННЯ ПОСІБНИКА З ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

На XVIII круглому столі «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спадщина та сучасні виклики», що відбувся 27 січня 2025 р., УЦВІГ представив новий проєкт — створення посібника з викладання історії Голокосту у вищій школі.

Український центр вивчення історії Голокосту реалізовує цей проєкт у співпраці та за фінансової підтримки Міжнародного проєкту «Стежками пам'яті II» Єврейської громади Дюссельдорфа.

Ідея проєкту тісно пов'язана із семінаром «Викладання історії Голокосту у вищій школі», який УЦВІГ проводив 4–6 жовтня 2024 р. у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (Чернівці). Його учасниками стали 20 викладачів і викладачок з усієї України, які активно викладають історію Голокосту своїм студентам різних спеціальностей, а також ті, хто хотів би чи хотіла б започаткувати такий курс, але потребують досвіду та порад колег.

Щоби обговорення, обмін досвідом і найкращими практиками на семінарі отримали практичний вимір, було вирішено укласти посібник із викладання історії Голокосту у вищій школі. Шість учасників і учасниць семінару увійшли до складу авторського колективу.

Як і будь-які видання УЦВІГ, цей посібник буде у вільному доступі, завантажити його електронну версію можна буде на сайті УЦВІГ. За планами, посібник вийде у світ у 2025 р.

Оскільки видання орієнтовано на викладачів вищої школи, незалежно від спеціальності, яку вони викладають, і, відповідно, базової обізнаності студентів і студенток у темі, часових і ресурсних можливостей, досить непростим завданням для авторського колективу було знайти, як будувати структуру посібника і в якому форматі подавати матеріали.

Попередній зміст посібника наразі такий.

Вступ. Історія Голокосту в Україні. Автором вступу є Анатолій Подольський, і тут буде подано загальний огляд про сучасний стан досліджень з історії Голокосту, зокрема історії Голокосту в Україні.

Розділ 1. Викладання історії Голокосту в Україні станом на 2024 р.: огляд. Автор цього розділу Роман Шляхтич спробував проаналізувати ситуацію із викладанням історії Голокосту у вищій школі в Україні. Цей розділ буде, певно, першою подібною спробою аналітики на цю тему. На сьогодні в України університети мають автономію і можуть самостійно вирішувати питання змісту навчальних програм. І більш того, кафедри також можуть самостійно регулювати зміст освітніх програм, відповідно до визначених місії, візії, цінностей, основних стратегічних цілей і дослідницьких рамок навчальної програми в цілому. Наскільки історія Голокосту вкладається в ці місії, візії, цінності та дослідницькі рамки, наскільки її вважають необхідною з погляду окремо взятої кафедри чи освітньої програми, чи достатньо ресурсів для викладання і які вже на сьогодні існують курси, програми та практики, від чого їхнє існування залежить — про це розділ 1.

Розділ 2. Загальні рекомендації з викладання історії Голокосту. Викладання історії Голокосту завжди було непростим завданням для вчителів і викладачів. Адже мова йде про травмувальну і тригерну історію, пов'язану зі стражданнями, переслідуваннями та вбивством людей. Особлива обережність у викладанні цієї теми стала актуальною із розгортанням повномасштабного російського вторгнення у 2022 р. Переживання і той травматичний досвід, який мають викладачі та студенти, неминуче впливає на сприйняття того, що називають «важкою історією», або «історією поганих новин»: геноцидів, часів екстрем.

Розділ 3. Історія Голокосту та різні напрями. Для того щоби посібник став корисним і практичним інструментом для викладачів будь-яких спеціальностей, авторський колектив вирішив основну частину матеріалу присвятити окремим напрямам з історії Голокосту. На нашу думку, такий підхід розширить можливості викладання історії Голокосту як для історичних спеціальностей, так і для неісторичних. Адже, до прикладу, для студентів економічного профілю значно простіше буде запропонувати тематично близький їм напрям «Економічна історія і Голокост», аніж у цілому спробувати охопити надзвичайно широку тему історії Голокосту.

Для цього розділу Вікторія Венгерська, Сергій Гірік, Євген Захарченко, Анастасія Міхєєва, Павло Худіш, Роман Шляхтич представлять матеріали про літературу про Голокост, усну історію, економічну історію, права людини. А серед інших можливих тем у контексті історії Голокосту також розглядаються історія ідей, жіноча історія,

історія повсякдення, міжнаціональні взаємини, історія мистецтва.

Розділ 4. Відкриті й закриті питання. Цей розділ буде присвячено різним питанням, які так чи так постають перед викладачами: «Як мотивувати студентів до вивчення історії Голокосту?», «Як працювати із наявними упередженнями та складними переконаннями?» та ін. Окрім того, цей розділ міститиме приклади успішних практик із досвіду авторів посібника та наших колег і колежанок.

Розділ 5. Ресурси. Тут будуть зібрані лінки на додаткові матеріали, що можуть стати у пригоді викладачам під час створення курсу з історії Голокосту, його викладання і якими також можна буде поділитись зі студентами для їхньої самостійної роботи та/або наукової роботи.

Посібник із викладання історії Голокосту у вищій школі — це одна з можливих спроб відповіді на ті проблемні питання, які постають перед викладачами та викладачками у їхній роботі. І ці питання від простих практичних до цілком екзистенційних.

Надія Уфімцева, тренерка освітніх програм, координаторка проєктів УЦВІГ

ОСВІТНІ ПОДІЇ

ПАРТНЕРСЬКИЙ СЕМІНАР CENTROPA В КИЄВІ

31 січня — 2 лютого 2025 р. в Києві відбувся семінар наших партнерів із Centropa «Використання матеріалів Centropa в українських школах». Участь у семінарі взяли зокрема вчителі історії з усієї України, багато з них — випускники і наших програм. Координаторка проєктів формальної освіти УЦВІГ Ольга Лімонова провела для учасників семінару екскурсію теренами Бабиного Яру, а також обговорення проблемних питань меморіалізації трагедій Бабиного Яру.

Джерело: УЦВІГ

Екскурсія теренами Бабиного Яру

ВИКЛИКИ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ ПРОТИ УКРАЇНИ. ВІДКРИТА ЛЕКЦІЯ У ВІННИЦЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

В освітньо-науковому хабі «NotBox» Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського відбулася гостьова лекція для студентів факультету історії і міжнародних відносин на тему «Виклики у вивченні історії Голокосту під час російської війни проти України», яку прочитав Анатолій Подольський — керівник Українського центру вивчення історії Голокосту.

Ця лекція не лише про минуле, а й про сьогодення, коли подібні злочини вчиняють російські окупанти стосовно українців: масові вбивства цивільних, примусова депортація, жахливі умови утримування українських військовополонених, знищення об'єктів культурної спадщини тощо.

Під час заходу обговорювали питання методології дослідження Голокосту, проблеми збереження пам'яті про жертв нацистських злочинів і їхній зв'язок із сучасною російською війною проти України. Особливу увагу приділили тому, як російська пропаганда маніпулює історичними фактами та намагається виправдати агресію проти України, використовуючи викривлене трактування подій Другої світової війни.

Лектор наголосив, що у воєнний час особливо важливо зберігати історичну правду та протистояти дезінформації.

Студенти активно долучалися до дискусії, відповідали на запитання про джерела вивчення Голокосту, збереження місць пам'яті та роль істориків у протидії фальсифікаціям.

Інформація УЦВІГ

Учасники лекції

ЗУСТРІЧ ДОСЛІДНИКІВ У СФЕРІ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ І ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ

27 лютого 2025 р. у Львові відбулася зустріч дослідників у сфері історії Голокосту і пам'яті про Голокост в Україні. Представниця ГО «Мнемоніка» Інна Мартинчук взяла участь в обговоренні перспектив створення в Україні мережі громадських організацій, освітніх закладів і наукових установ, які займаються проблемами Голокосту та політики пам'яті. Дискутували про виклики та можливості мережування. Учасники зустрічі поділилися досвідом співпраці з Інститутом досліджень війни, Голокосту та геноциду (EHRI, Амстердам). Голова Консорціуму європейської інфраструктури досліджень Голокосту (EHRI-ERIC) Карел Беркгофф розповів про переваги участі в консорціумі для України.

Наприкінці зустрічі створили робочу групу, яка працюватиме над дорожньою картою вступу України до Консорціуму.

Джерело: допис «Мнемоніки» у фейсбук

Учасники зустрічі

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

27 СІЧНЯ — МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ

У цей день у 1945 р. війська 1-го Українського фронту звільнили в'язнів нацистського концентраційного табору «Аушвіц-Біркенау», назва якого є одним із символів нацистських злочинів.

Команда УЦВІГ підготувала добірку корисних посилань до пам'ятного дня, щоб полегшити пошук під час планування тематичних занять. Будемо вдячні, якщо в коментарях ділитиметесь досвідом використання ресурсів Центру. Ваша думка важлива для нас!

Рекомендуємо у процесі створення своїх уроків скористатися виданням УЦВІГ «Як говорити про Голокост після 24 лютого 2022 року» — це рекомендації для вчителів, які вже навчають про історію Голокосту і потребують порад, як змінити свою освітню діяльність у зв'язку з російською агресією проти України. Докладніше про видання за посиланням: https://holocaust.kyiv.ua/Files/News/Yak_govoryty_final.pdf.

В інтерактивному путівнику для вчителя «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» подано практичні заняття, що допоможуть педагогу організувати зі своїми учнями обговорення широкого кола питань, пов'язаних з історичною пам'яттю та пам'яттю про Голокост і Бабин Яр. Перелік тематичних занять можна переглянути в розділі «Дати»: http://osvita.kby.kiev.ua.

Виставка «(Не)Дитячі історії» — це пересувна виставка з 12 плакатів, що висвітлюють історії одинадцяти дітей і молодих людей (євреїв, ромів та українців), які проживали переважно на окупованих теренах України під час Другої світової війни та Голокосту. За посиланням можна ознайомитися з цими історіями: https://www.nochildrenstories.com/.

На сайті Центру в розділі педагогічних видань можна знайти корисні методичні публікації. Детальніше за посиланням: https://holocaust.kyiv.ua/home/others?objId=2022.

Пам'ятаємо та вшановуємо.

Український центр вивчення історії Голокосту

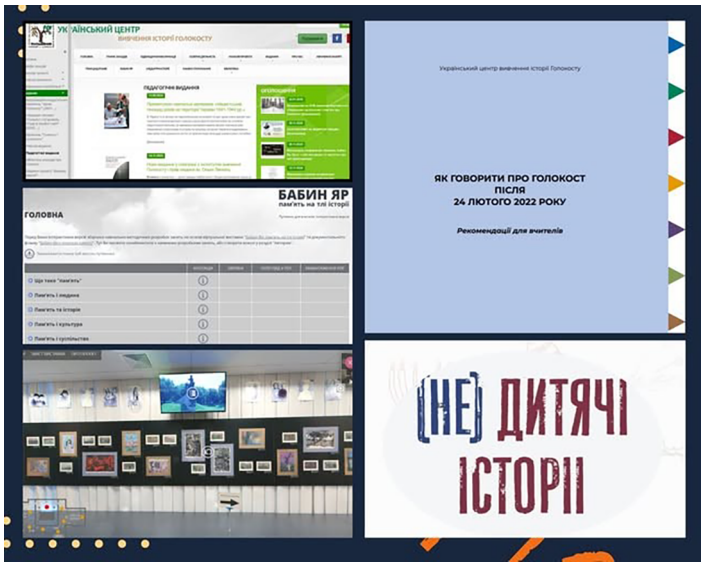

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА І ПОЛІТОЛОГА, ДОКТОРА ПОЛІТИЧНИХ НАУК МАКСИМА ГОНА «RÒWNE: ОБРИСИ ЗНИКЛОГО МІСТА»

Друзі, 27 січня ми вшановуємо Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. Цей подкаст ми присвячуємо дослідженню українського історика і політолога, доктора політичних наук Максима Гона «Ròwne: обриси зниклого міста». Книжку було видано у 2018 р., в 2019 р. перевидано новим накладом. Переходьте за посиланням: https://audio.libr.rv.ua/audiopodcasts/post/6.

Книжка «Ròwne: обриси зниклого міста» присвячена життєдіяльності однієї з найбільших національних громад міста Рівного — єврейській громаді. Мова йде про історичний період між двома війнами 1920–1930-х років XX століття. Хоча правди заради треба сказати, що і до того часу в нашому місті найбільшою національною громадою була єврейська.

Герої книжки Максима Мойсейовича Гона — рівненські громадсько-політичні діячі, меценати, прості містяни того часу, яким щодня необхідно було боротися за життя.

Окрім власного дослідження політолог використав спогади місцевих про їхнє життя у місті Рівному: Хаї-Леї Детінко, Хаї Мусман (про яку ми маємо окремий подкаст) «Місто моє розстріляне», Варвари Барац «Втеча від долі», Галини Данильчук «Рівне в долях його мешканців».

Окрема подяка українському історику, воїну Максиму Гону за коментар, записаний спеціально до подкасту! Запрошуємо всіх, кому небайдужа історія краю!

Підписуйтесь на наші сторінки та дізнавайтеся усі новини першими:

instagram.com/rivnelibrary
t.me/rivnelibrary
http://www.youtube.com/user/libr1rv
http://libr.rv.ua/.

Інформація «Мнемоніки»

27 СІЧНЯ У МІСЦЕВИХ ГРОМАДАХ

У МУЗЕЇ МИХАЙЛА МАРМЕРА ВШАНУВАЛИ ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ

27 січня 2025 р. до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту у Музеї культури єврейського народу та історії Голокосту «Музей Михайла Мармера» відбулася церемонія скорботи, в якій узяли участь слухачі Університету третього віку та члени Асоціації «Союз бізнесу Кривого Рогу». Після виступу Лірона Едері, головного рабина місцевої єврейської громади, учасники заходу поклали квіти до пам'ятного знаку «Криворізька трагедія». Вшанували пам'ять євреїв, які загинули в полум'ї Шоа, хвилиною мовчання, та перейшли до музейної зали, де прослухали лекцію: «Чого навчає єврейська трагедія».

Джерело: допис у фейсбук Світлани Піддубної

Виступ Лірона Едері

Лекція у музеї Михайла Мармера

ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ: ЯК ЗАБУВАЛИ І ЯК ВІДНОВЛЮВАЛИ ПАМ'ЯТЬ

27 січня у світі щороку вшановують пам'ять жертв Голокосту. Це відбувається з метою збереження пам'яті про Катастрофу єврейського народу, щоби запобігти новим випадкам геноциду.

Одне із завдань, що стоїть перед світовою спільнотою, — визначати й охороняти місця, де відбувалися масові вбивства євреїв. Цих місць сотні й тисячі, і все ще багато таких, де пам'ять про Голокост зумисно стирали. Чи можна відновити їхню історію?

Ми публікуємо уривок із книжки Петра Долганова «Життя та загибель єврейської громади Здолбунова». Петро Долганов — доцент кафедри методики викладання Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, член редколегії сайту часопису «Україна Модерна», співавтор монографії «Місто пам'яті — місто забуття: палімпсести меморіального ландшафту Рівного», автор циклу публікацій з історії Голокосту в містах та містечках західної Волині «Життя та загибель єврейських громад».

Історія Голокосту в Україні залишила тисячі місць масових убивств євреїв, якими всіяна мало не вся територія нашої країни. Довгий час я був переконаний, що народився у надто маленькому селі і моя «мала батьківщина» точно не має жодних поховань жертв Голокосту. Проте цього літа дізнався, що на території невеличкого с. Зелений Дуб (колишній Здолбунівський район Рівненської області) є могила, у якій поховано 7 євреїв. Скоріш за все їх вбив хтось із предків моїх односельчан.

Здолбунів

Найімовірніше це місце, як тисячі інших, уже ніколи не буде ідентифіковане та означене. Через серйозні ландшафтні зміни сумнівно, щоб навіть ті, хто пам'ятає про розташування цієї могили (хоча вкрай малоймовірно, що такі люди залишилися), змогли точно вказати на нього.

У нещодавно опублікованому дослідженні «Життя та загибель єврейської громади Здолбунова» я намагався відродити із небуття мікроісторію подій Голокосту в одному з містечок західної Волині — Здолбунові.

Цей текст присвячено трьом сумнозвісним місцям, у яких відбувалися вбивства та катування євреїв Здолбунова та району — два місця масових розстрілів і приміщення, де базувалися німецька жандармерія і комендатура місцевої допоміжної поліції. Ці місця каналізували в собі пам'ять про насильство таких масштабів, яких нетривала історія м. Здолбунів не знала ні до, ні після Другої світової війни. Сьогодні є всі шанси на те, що всі три місця буде належно меморіалізовано, а пам'ять про жертв — відроджено і гідно вшановано.

Єврейське кладовище Здолбунова. 8 липня 2024 р. Фото Марини Долганової

Мацеви на єврейському кладовищі Здолбунова. 8 липня 2024 р. Фото Марини Долганової

В одному з місць масових розстрілів у с. Старомильськ (нині ця територія входить до складу м. Здолбунів) сім'ї уцілілих євреїв встановили меморіальні знаки десь у перші роки після закінчення Другої світової війни. На жаль, не збереглося фото цих знаків і деталей про те, хто саме ініціював і втілив перший крок до меморіалізації жертв Голокосту Здолбунова. Зазвичай такі ініціативи належали вцілілим євреям і їхнім родичам.

Меморіальне переозначення двох ключових місць масових розстрілів євреїв Здолбунова (7 серпня 1941 р. і 13 жовтня 1942 р.) згідно з канонами радянського міфу про «Велику Вітчизняну війну» відбулося в 1967 р.

За проєктом архітектора О. І. Лебедєва в обох місцях масових розстрілів установили дуже типові для радянської культури пам'яті 1960-х років монументи. На той час

Сучасний вигляд понад столітнього дуба, що був німим очевидцем життя бранців гетто. Дуб уцілів, але не єврейська громада Здолбунова. Здолбунів, 8 липня 2024 р. Фото Марини Долганової

На цьому місці в роки Великої Вітчизняної війни у 1941–1945 роках німецькі фашисти по-звірячому розстріляли 350 радянських громадян

у СРСР стрімко формувався канон героїки й міф про «Велику Вітчизняну війну». Говорити про невинні жертви було менш прийнято, аніж про героїв. Ба більше, ця культура пам'яті мала на меті кристалізувати ідентичність радянських громадян, долаючи національні відмінності. Тому радянський режим не виявляв велику схильність підкреслювати етнічну ідентичність тих чи тих жертв нацистської окупації, що могло посилювати національну ідентичність окремих груп, зокрема і євреїв.

На вулиці Калініна (нині — Грушевського), де 7 серпня 1941 р. нацистська влада вчинила перший масовий розстріл євреїв і представників місцевого радянського активу (близько 350–400 жертв), встановили пам'ятник «жертвам фашизму». Напис на ньому такий: «*На цьому місці в роки Великої Вітчизняної війни у 1941–1945 роках були по-звірячому розстріляні німецькими фашистами 350 радянських громадян*». У нижній частині пам'ятника напис доповнено такими словами: «*Друже, зупинись! Віддай шану тим, хто в двобої з ворогом віддав життя, щоб відстояти незалежність радянської батьківщини*».

Меморіальний знак не містить жодної згадки про те, що абсолютна більшість убитих на цьому місці були єврейськими чоловіками, яких буквально хапали на вулицях міста і вриваючись до будинків. Можливо, лише кілька десятків жертв — це поляки та місцеві радянські активісти. Ні про який «двобій з ворогом» тут не може бути й мови.

Розстрільний список у липні — серпні 1941 р. німцям допомагали формувати місцеві функціонери — окружний комендант поліції і голова окружної управи. Ці деталі, що не надто вписувалися в міф про «масову героїчну боротьбу з фашистськими загарбниками», на пам'ятнику також не відображено.

Другий пам'ятник за проєктом О. І. Лебедєва встановили й відкрили того ж 1967 р. поблизу масової могили в с. Старомильськ, де впродовж жовтня — початку листопада 1942 р. було вбито близько 1700 євреїв Здолбунова. Напис на пам'ятнику російською мовою: «*Обнажи голову. Здесь покоятся около 6000 мирных граждан г. Здолбуново, расстрелянных немецкими фашистами в 1941–1942 гг.*». Жодного натяку на єврейську ідентичність убитих пам'ятник не містить — усі вони перетворилися на «мирних громадян Здолбунова».

До сьогодні пам'ятні знаки у Здолбунові зберігаються в автентичному вигляді, хоча з 2023 р. триває дискусія про їх переосмислення й деколонізацію. Очевидно, це справа найближчого майбутнього.

Саме поблизу цього другого пам'ятника у Старомильську щорічно 13 жовтня відбувається вшанування пам'яті місцевих жертв Голокосту. Це невеличка церемонія, до якої долучаються представники місцевої влади та ЗМІ.

Пам'ятник на місці розстрілу 1700 євреїв Здолбунова поблизу с. Старомильськ, яких убили під час ліквідації гетто 13 жовтня 1942 р. Пам'ятник встановлено у 1967 р. Архітектор О. І. Лебедев. 8 липня 2024 р. Фото Марини Долганової

Єврейської громади як інституціоналізованої організації в Здолбунові немає. Про саме місце пам'яті жителі здолбунівської громади знають не так уже й багато. Їм більше відомий заповнений досить чистою водою кар'єр, до якого в літній період мешканці часто їздять купатися та проводити час із друзями. Саме тому існує нагальна потреба в переосмисленні цього місця з метою його перетворення на місце пам'яті. Щонайменше варто встановити тут інформаційну таблицю і вказівний знак, що повідомляли б перехожим, які події тут насправді відбулися 13 жовтня 1942 р.

Один із будинків, які розміщувалися на території здолбунівського гетто. Здолбунів, 8 липня 2024 р. Фото Марини Долганової

Приміщення Здолбунівського краєзнавчого музею імені Олега Тищенка. Під час нацистської окупації — місце перебування поста німецької жандармерії та комендатури допоміжної поліції. У 1939–1941 і 1944–1954 рр. — місце базування місцевого відділку НКВС. 8 липня 2024 р. Фото Марини Долганової

До сьогодні збереглася будівля на вулиці Фабричній, 9, де в часи Другої світової базувалися німецька жандармерія й комендатура місцевої допоміжної поліції. З 1939 до 1941 рр. вона була приміщенням районного відділення НКВС і після знов продовжила виконувати функції інституції легального насильства. Можливо, бранцями тут були й ті, хто ще кілька років тому, в 1941–1943 роках, приходив сюди на роботу — в комендатуру допоміжної поліції.

Пізніше там було відділення Здолбунівської районної лікарні, районна стоматологічна поліклініка, після здобуття Україною незалежності — Державна служба охорони МВС.

Лише у 2014 р. завдяки діяльності здолбунівського краєзнавця Олега Тищенка місцева влада дозволила створити у приміщенні будівлі на Фабричній, 9 районний краєзнавчий музей. Більшість ремонтних робіт тут здійснювали зусиллями волонтерів, благодійників і через залучення коштів донорів. Олег Тищенко зосередив навколо музею групу волонтерів, серед яких була й молодь. Зокрема Олександр Чижевський із с. Здовбиця долучився до волонтерської роботи в музеї ще з 15 років.

Коли 6 квітня 2021 р. пандемія коронавірусу забрала життя Олега Тищенка, 18-річний студент Олександр Чижевський, який навчався на історика у сусідньому Рівному, почав виконувати обов'язки директора музею. Він зосереджує навколо себе ще більше волонтерів з-поміж здолбунівської молоді. Серед ініціативної групи найактивнішими є: Алла Мислінчук, Володимир Мислінчук, Надія Шибунька, Тимофій Мохначук, Дарія Сидорчук, Ілля Вєтров, Олексій Кардаш, Анастасія Логвиненко, Тарас Тимощук, Олена Палюшко та Анастасія Микитюк. Активісти зробили в приміщенні капітальний ремонт. У 2023 році завдяки залученню ініціативної групи до проєкту «Мережа пам'яті» в музеї було створено виставку з мультикультурної історії Здолбунова. Вона відображає зокрема й життя єврейської громади міста в XX столітті.

Олександр Чижевський (крайній праворуч) разом із групою волонтерів під час відкриття експозиції в підвальному приміщенні Здолбунівського краєзнавчого музею, де розміщувався пункт тимчасового утримання затриманих німецькою жандармерією та поліцією людей, зокрема і євреїв. 5 жовтня 2024 р.

У 2022 році рішенням Здолбунівської міської ради музей перейменовано — йому надано ім'я засновника Олега Тищенка.

На сьогодні в підземеллі музею, де раніше було місце тимчасового утримання в'язнів, за підтримки Українського культурного фонду створено постійну експозицію. Вона відображає історію приміщення як в'язниці в польський, радянський і нацистський періоди історії. Зокрема там ідеться і про жертв Голокосту, які були серед багатьох затриманих у цьому приміщенні.

Олександр Чижевський також налагодив партнерські взаємини з музейними інституціями німецького міста Золінген. Завдяки цьому вдалося дізнатися про публікації тамтешнього історика Горста Сассіна, що допомогли глибше зрозуміти діяльність у Здолбунові німецького рятівника євреїв Германа Грабе, якому Ізраїльський національний меморіал Катастрофи та героїзму «Яд Вашем» ще у 1965 р. надав почесне звання Праведника народів світу. Можливо, в найближчому майбутньому меморіальні інституції обох міст зможуть розгорнути глибшу партнерську діяльність і створити спільні проєкти, присвячені як постаті Германа Грабе, так і подіям Голокосту в Здолбунові.

Нині можна констатувати, що пам'ять про єврейську громаду Здолбунова та події Голокосту в місті починає відроджуватися. Є сподівання на належне вшанування жертв Голокосту в місті у найближчому майбутньому.

Книжка Петра Долганова «Життя та загибель єврейської громади Здолбунова» є у вільному доступі, і її можна завантажити за посиланням.

Джерело: Проєкт Кешер

ПОЛЕМІКА

НЕПОКАРАНЕ ЗЛО ПОВТОРЮЄТЬСЯ
Інтерв'ю на Радіо Культура

27 січня 2025 р. на сайті Радіо Культура було опубліковано інтерв'ю з керівником УЦВІГ, істориком Анатолієм Подольським під назвою «Непокаране зло повторюється. Про Голокост і злочини рашизму». Інтерв'ю було присвячено Міжнародному дню пам'яті жертв Голокосту.

У своєму інтерв'ю А. Подольський зауважив, що, на відміну від злочинів націонал-соціалізму, злочини комунізму не було засуджено. Унаслідок безкарності радянських злочинів у 2022 р. ми побачили, що людина знову здатна на геноцид. «Зараз ми, громадяни України, як етнічні євреї в часи Гітлера. Ізюм, Ягідне чи Буча — це ознаки геноциду», — зазначає історик. І додає: якщо притомні люди кажуть, що «ніколи більше», то росіяни кажуть, що «можуть повторити». Ми маємо захистити українську державність. Бо ГУЛАГ, Голодомор, Голокост завжди можуть повторитися.

Також науковець зазначив про певні історичні паралелі з подіями Другої світової війни та російською агресією і війною проти України. Коли солдати вбивають беззбройних людей, вони перестають бути солдатами і стають вбивцями. Ненависть Третього райху базувалася на расовій теорії. Цей жах був державною політикою Німеччини 12 років. У випадку з нами ненависть нашого ворога — до нашого громадянства, до української політичної нації, до нашої державності та ідентичності України. Вони знищують нас за те, що ми є державою. Сьогоднішній ворог хоче позбавити нас суб'єктності. Тому ми в небезпеці як громадяни. Тобто кримські татари, поляки, євреї, грузини — громадяни України — в такій самій небезпеці, як етнічні українці, етнічні євреї тощо. Ворог хоче забрати наше громадянство ціною нашого життя.

[Аудіозапис і текст інтерв'ю А. Подольського]

Інформація УЦВІГ

Наталія Грабченко, журналістка і ведуча Радіо Культура, Анатолій Подольський

80-РІЧЧЯ ЗВІЛЬНЕННЯ В'ЯЗНІВ ТАБОРУ СМЕРТІ «АУШВІЦ». ЧЕРЕЗ НЬОГО ПРОЙШЛИ 120 ТИСЯЧ ВИХІДЦІВ З УКРАЇНИ

27 січня у Польщі в місті Освенцимі відзначають 80-річчя звільнення в'язнів нацистського концентраційного табору «Аушвіц». У музеї «Аушвіц» відбудуться заходи за участю майже 50 делегацій із різних країн світу і міжнародних організацій.

Очолить урочистості польський президент Анджей Дуда. Прем'єр-міністр Ізраїлю Беньямін Нетаньягу не братиме участі у заходах попри запевнення польської влади, що його не заарештують на території країни (ордер МКС на його арешт було видано через звинувачення у воєнних злочинах у Секторі Гази).

Генеральна асамблея ООН оголосила 27 січня Міжнародним днем пам'яті жертв Голокосту. Цього дня у світі вшановують пам'ять мільйонів євреїв, а також представників інших національностей, зокрема українців, поляків і ромів, які стали жертвами нацистських переслідувань і масових убивств під час Другої світової війни.

Україна раніше зверталася до Міжнародної ради музею «Аушвіц» із проханням створити на території колишнього концтабору окреме місце, присвячене українським жертвам. Адже через концтабір «Аушвіц», за даними Українського інституту національної пам'яті, пройшли близько 120 тисяч вихідців з України.

99-річна українка Анастасія Гулей розповіла Радіо Свобода, що музей повернув їй ті особисті речі, які вона надала для експозиції.

Цьогоріч 99-річна Анастасія Гулей із Києва не поїхала до Польщі на урочистості з нагоди 80-річчя звільнення в'язнів нацистського концтабору «Аушвіц» через стан здоров'я. П'ять років тому вона показала Радіо Свобода місце, де жила і працювала в концтаборі. Тоді ще висловила надію, що українцям буде присвячено окремий барак у музеї «Аушвіц», що про них розповідатимуть не лише у загальній виставці. Вона тоді надала свої особисті речі для експозиції. «Нам навіть надали барак, але Росія, Путін не хотіли, щоб там були представлені українці. Росія зробила окремо виставку. А українського місця немає, лише в загальній виставці є про нас згадка. Я передавала речі для музею, але мені переслали їх назад. Спогади про цей час у мене в голові і душі. Я часто згадую табір і тих багатьох жінок різних національностей, а зі мною були росіянки, польки, білоруски, з якими ми ділились картоплею, підтримували одна одну», — каже Радіо Свобода Анастасія Гулей.

Українка за свої 99 років пережила найбільш трагічні сторінки української історії — Голодомор і Другу світову війну. Голод її застав у селі Бубнівщина, сьогодні Прилуцький район Чернігівської області. Діда радянська влада «розкуркулила».

Її батько працював учителем, в Анастасії було троє братів. Від голодної смерті сім'ю врятувало мамине придане, а це скриня з коштовностями, одягом, які мама обмінювала на продукти.

До сьогодні Анастасія Гулей зберігає одну мамину весільну вишиванку, яку її мама ховала всі роки. А весь час Анастасія Гулей береже цю сорочку як найбільший свій скарб і найдорожчий спогад.

Роки Голодомору Анастасія Гулей називає «репетицією» перед концтаборами смерті «Аушвіц» і «Берген-Бельзен». До нацистського концтабору в польському місті Освенцимі її привезли в 17-річному віці, і відтоді на її лівій руці витатуйований номер 61369.

Тата і братів забрали на фронт. А вона у 1943 році, коли почався масовий вивіз української молоді в Німеччину, по-

Анастасія Гулей на території колишнього концтабору

Анастасія Гулей удома

трапила у тоді німецьке місто, тодішня назва Кенігсгут (Сілезія, Польща). Українок потягом везли в польське місто Катовіце розвантажувати вагони.

Дівчина вирішила втікати додому, щоб не працювати на німців. Але дорогою її схопив польський поліцейський біля Ряшева. Спершу була тюрма, а через кілька днів її перевезли у концтабір «Аушвіц», точніше, його «філію» під назвою «Біркенау», який називають «фабрикою смерті».

Там Анастасія копала канави, проводила меліорацію, працювала на дорогах, розбирала покинуті будинки. Щоденно бачила, як євреїв вели у газові камери, а потім спалювали тіла. Ці жахливі вбивства тисяч і тисяч людей, серед яких були жінки, діти, літні особи, не забувались ніколи.

На початку січня 1945 р. її евакуювали з «Аушвіцу» до концтабору «Берген-Бельзен». 15 квітня 1945 р. англійські війська звільнили, а радше врятували тих, хто ще був живий.

«Ми вийшли з концтаборів, немов святі, вся наша ненависть відійшла. З нас лишились лише кості і шкіра. Ми були люди з того світу, які перенесли смерть і переродилися. Просвітіть мою душу і серце, і там не знайдете ані краплі помсти, біди, ненависті, ворожості до німців. Я ніколи не думала, що прийдеться і цю сьогоднішню війну Росії проти України пережити», — каже Анастасія Гулей.

Життя так обернулось, що через повномасштабний напад Росії на Україну Анастасія Гулей у березні 2022 р. як біженка виїхала до Німеччини, куди її запросили німці і гостинно приймали. Німецький автор написав про

Майбутні остарбайтери біля вагонів перед відправленням до Німеччини, 1942 р.

Вхід до табору «Аушвіц»

Печі, в яких спалювали тіла в'язнів

Бараки табору «Аушвіц»

Взуття вбитих євреїв

Євреї, яких ведуть у газову камеру

Вивантаження угорських євреїв з ешелону, який прибув до концентраційного табору «Аушвіц-Біркенау», 26 травня 1944 р.

українку книжку. І на одній зі світлин вона вбрана у мамину вишиванку. Анастасія Гулей не залишилась у Німеччині й повернулась до Києва.

Українці в «Аушвіці»

Із проханням до музею «Аушвіц» присвятити окремий сектор українським в'язням концтабору зверталась Анастасія Гулей, і активно це питання лобіював президент України **Віктор Ющенко**. Адже його батько був серед радянських військовополонених, які опинились у нацистському таборі «Аушвіц».

У так званому спеціальному таборі для військовополонених «Аушвіц» перебували 14 тисяч військовополонених, попри це, військові бранці продовжували прибувати. До архіву музею Віктор Ющенко передав копії документів із Сумського архіву СБУ, які стосувалися так званої фільтраційної справи його батька, та фото Андрія Ющенка.

«У музеї є бараки, присвячені окремим національностям, національним групам, і меморіал, де 17 мовами повторюється один текст. Коли йдеться про основну експозицію

Оунівець Омелян Коваль показує свій номер у концтаборі «Аушвіц», витатуюваний на руці

музею, то там українці присутні, є також і згадка про дітей в'язнів концтабору. Але немає українського окремого місця в експозиції, як є єврейський, польський, австрійський, російський [бараки]. Питання про створення окремої української частини піднімали і колишні ув'язнені з числа членів Організації українських націоналістів під проводом Бандери (ОУН (б)), які жили в еміграції. Серед українських політиків цю тему започаткував Віктор Ющенко. У 2015 році цю справу обговорювали на робочій групі, яка провела кілька засідань, підготувала виставку про українських в'язнів в «Аушвіці». І все. Наразі ідея існує, але не більше», — говорить історик **Олеся Ісаюк**, співробітниця Центру досліджень визвольного руху, Національного музею «Тюрма на Лонцького».

Олеся Ісаюк досліджувала справи українських в'язнів у концтаборі «Аушвіц».

Серед перших українців у таборі смерті був, зокрема, **Богдан Комарницький**, якого арештували за нелегальну торгівлю продовольством у Кракові. Він із 30 серпня 1940 р. опинився в «Аушвіці» і перебував там п'ять років. Потім окрему групу, яку німці називали «Бандера группе», уже становили члени ОУН (б).

Перший спецтранспорт із членами ОУН (б) прибув до «Аушвіцу» 20 липня 1942 р. Другу групу привезли 8 серпня 1942 р., і найбільшу — з тюрми на Лонцького у Львові 20 листопада 1943 р. Двадцять п'ятеро оунівців загинули в концтаборі. Зокрема, були вбиті брати провідника ОУН **Степана Бандери — Василь** і **Олександр**.

Один із чотирьох крематоріїв у концтаборі

Речі вбитих жертв

Всього, за підрахунками науковиці, в «Аушвіці» перебували 236 членів ОУН (б), хоча деякі члени ОУН (б) у спогадах стверджували, що їх було щонайменше 375 осіб.

У складі радянських військовополонених, яких привезли до «Аушвіцу» між 7 жовтня і 10 листопада 1941 р., було приблизно 1500 українців.

Остарбайтери почали з'являтися серед в'язнів концтабору влітку — восени 1942 р., і відтоді їх ставало там дедалі більше.

Взимку — весною 1942 і 1943 рр. до «Аушвіцу» нацисти привезли лемківські родини.

Остання група українців у «Аушвіці» складалася із закарпатських євреїв. За підрахунками дослідника теми **Юрія Славіка**, сумарно до «Аушвіцу» потрапили близько 86 тисяч закарпатських євреїв.

«Чому важливо закарпатських євреїв зараховувати до українців? Не тільки тому, що Закарпаття є частиною нинішньої України. А тому, що ці євреї були кілька днів громадянами Карпатської України, проголошення незалежності якої відбулось 15 березня 1939 р. Це певна тяглість української державності у XX столітті. У зареєстрованих списках прибулих, в їхніх в'язничних картах є українізовані імена, вони були й україномовними.

Найбільш загадкова категорія в'язнів "Аушвіцу" — це лемківські родини. Це була спланована акція, судячи з цифр і статистики. Але невідомо, чим окремі лемківські сім'ї не сподобались німцям. Можливо, хтось переховував євреїв. Але тут варто достеменно знати історію кожної родини», — говорить Олеся Ісаюк.

З експозиції Музею на місці колишнього нацистського концтабору «Аушвіц-Біркенау»

Через «Аушвіц» пройшли щонайменше 1,3 млн осіб, з яких 1,1 млн було знищено. У цьому таборі смерті перебували близько 120 тисяч вихідців з України, за даними Українського інституту національної пам'яті. Їх нацисти називали «вихідцями з СРСР» і на робі писали літеру «R». Це були військовополонені червоноармійці, члени ОУН, депортовані за спротив вивезенню на примусову працю або втікачі з цих робіт, закарпатські євреї.

«Ми говоримо про 34–35 тисяч етнічних українців. Я на сьогодні ідентифікувала близько 12 тисяч українців. І це я вивчила і проглянула лише окремі списки, які відкриті на сторінці музею. Українці були в концтаборі у голоді, важко працювали. Ще потрібно досліджувати всі історії, кожної жертви-українця», — зауважує Олеся Ісаюк.

В'язнів у концтаборі «Аушвіц» записували за державною належністю: поляк, росіянин, чех, угорець. У табірних книжках були записи і «українець», і «підросійський українець».

Брама концтабору

«Бандера-блок» № 17

На теренах Меморіалу на місці колишнього нацистського концтабору «Аушвіц»

Табір «Аушвіц»

Німецька окупаційна влада створила «Аушвіц» поруч із містом Освенцим (німецькою Аушвіц) 20 травня 1940 р. Причиною було те, що польські тюрми були переповнені поляками.

А з 1942 р. він став основним із таборів смерті Endlösung der Judenfrage («Остаточне вирішення єврейського питання»), де вбивали всіх євреїв, які жили на окупованих Третім райхом територіях.

«Аушвіц» складався з трьох центральних таборів, а загалом налічував понад 40 філій, мав площу 40 км².

Після звільнення

«Аушвіц-1» було створено у травні 1940 р. на території і в будівлях довоєнних польських казарм.

«Аушвіц-2-Біркенау» був розташований у селі Бжезінка (3 км від Освенцима). З цієї території виселили місцевих поляків, їхні хати зруйнували і тут збудували «фабрику смерті»: використовували газ «Циклон Б», яким умертвляли людей у газових камерах, трупи спалювали в печах, кості перемелювали. У німецьких звітах зазначено, що «за добу в спеціальних крематоріях могли спалювати майже 5 тисяч трупів». Хворих, старих людей, вагітних жінок і маленьких дітей одразу вбивали. Молодих працездатних жінок відправляли в бараки працювати.

«Аушвіц-3» був розташований на німецьких промислових підприємствах, сільськогосподарських і тваринницьких фермах у 1942–1944 роках. Тут важко працювали в'язні.

«Аушвіц» був сьомим концтабором нацистів і найбільшим.

Звільнення-порятунок

27 січня 1945 р. в'язнів концтабору «Аушвіц» звільнили солдати Червоної армії. Першою головну браму «пекла» зруйнувала 100-та Львівська дивізія з батальйону, який очолював полтавчанин єврейського походження **Анатолій Шапіро**.

Ув'язнені концтабору «Аушвіц 1» радіють звільненню

В українському суспільстві недавно виникла дискусія довкола теми, що саме українець, киянин **Ігор Побірченко** на танку Т-34 завалив браму з написом Arbeit mach frei («Праця звільняє»).

«Якщо вводити Україну в "Аушвіц", то треба повністю переробляти композицію. Або там представлена Росія в актуальному вигляді, з продовженням інерції "СССР як переможця Гітлера" у дещо модифікованому вигляді, або з'являється Україна, як окремий учасник подій. Україна там як частина в'язнів СРСР, і звільняла табір у 1945 році Червона армія. Якщо ми дивимось вузько, то браму "Аушвіц" зніс танк, за кермом якого сидів українець. Це красиво і символічно, що, фактично, один із представників нації, яку роками терзали тоталітарні режими, використовує силу одного режиму, щоб символічно розмазати інший окупаційний режим. Питань нема, і ми маємо це використовувати. Але, парадоксальним чином, цей танкіст підпорядковувався владі того самого центру, Кремля, який морив українців Голодомором. Українська колізія. Бо підпорядкування має не менше значення, ніж етнічне походження. Крім того, українці у складі Червоної армії, і були серед них не лише ті, які звільняли "Аушвіц", "Майданек", але робили і недобрі речі у час війни. Якщо створювати барак у музеї, присвячений українським в'язням, то історію потрібно починати від Комарницького і закінчувати Ігорем Побірченком, який був у танку. Це, певною мірою, було б дзеркало різних по своєму трагічних сторін історії України у роки Другої світової війни», — каже історик Олеся Ісаюк.

Як стала можливою така жахлива історія «Аушвіцу», яку зробили люди? Це запитання часто виринає, коли перебуваєш в «Аушвіці» і бачиш масштаби злочину людини проти людини. Людське волосся, дитяче взуття, печі, вагонетки, газові камери, світлини, на яких люди немов тіні.

«Людська логіка вимагає, коли є страшний злочин, знайти злочинця і покарати. У роки Другої світової війни наробилось стільки злочинів. Жодна зі сторін не є чиста. Нацисти, комуністи — апогей чорноти. Росія у 1960–1970 роках прекрасно використала момент, щоб себе представити в "Аушвіці" якнайширше і краще. А сьогодні повторює злочини в Україні», — каже історик Олеся Ісаюк.

Представників Росії не запрошують

Відколи почалася повномасштабна війна в Україні, представників Росії не запрошують на заходи в «Аушвіц». Не буде їх і на 80-ту річницю звільнення в'язнів нацистського концентраційного табору «Аушвіц-Біркенау» 27 січня 2025 р. Про це повідомив у своїй заяві музей. Директор музею «Аушвіц» **Пьотр Цивінський** наголосив, що під час церемонії вшановують жертв концтабору, «також святкуємо свободу». Тому важко навіть уявити присутність Росії, яка не розуміє цінності свободи. Така присутність була б цинічною, заявив керівник музею.

Музей «Аушвіц» 24 лютого 2022 року назвав «варварським актом» масштабне вторгнення Росії в Україну.

90 відсотків жертв у концтаборі «Аушвіц» були євреями з Угорщини, Польщі, Італії, Бельгії, Франції, Нідерландів, Греції, Австрії, Німеччини, Хорватії, СРСР. Серед жертв були роми, представники сексуальних меншин, люди з особливими потребами, свідки Єгови, політичні діячі.

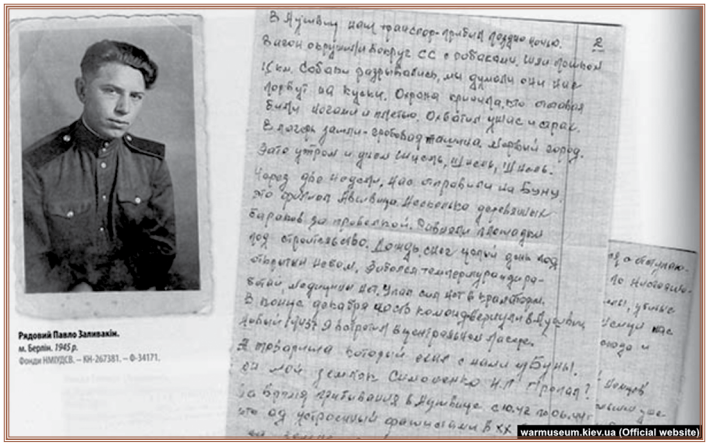

Світлина зі збірки «Концтабір Аушвіц — український вимір»

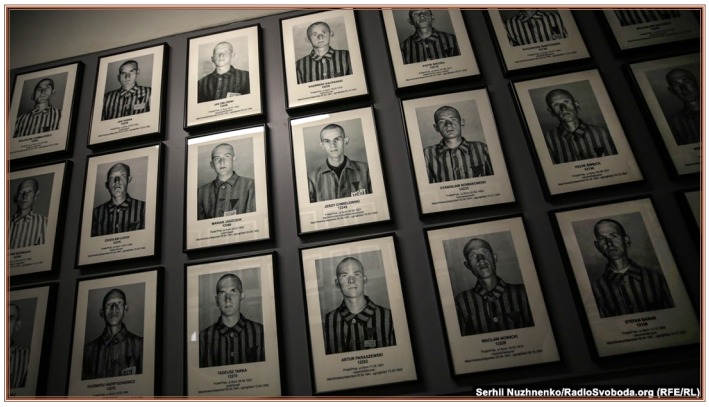

З експозиції Музею на місці колишнього концтабору «Аушвіц-Біркенау»

На території колишнього нацистського концтабору «Аушвіц-Біркенау» біля міста Освенцима (Польща) тепер діє музей

Наприкінці 1946 р. радянська окупаційна влада передала територію колишнього табору польській комуністичній владі.

У 1947 році створили «Державний музей "Аушвіц-Біркенау"». Ініціаторами були колишні в'язні. З 1979 року меморіал входить до списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО.

Радіо Свобода надіслало запит до музею «Аушвіц» із проханням надати інформацію, на якому етапі сьогодні перебуває розгляд питання про створення окремої експозиції, присвяченої українським в'язням концтабору.

Автор: Галина Терещук

Джерело: Радіо Свобода

«НАША РОБОТА У СФЕРІ ПАМ'ЯТІ МАЄ БУТИ СПРЯМОВАНА НЕ НА РОСІЮ, А НА НАС САМИХ»

Розмову з одеською філософинею та експерткою у сфері студій пам'яті присвячено поточному конфлікту, який нещодавно розгорівся в Одесі навколо питання (не)знесення пам'ятників Пушкіну, Бабелю та іншим постатям і подіям, що можуть символізувати імперське минуле міста. Ми обговорили причини конфлікту, способи його врегулювання та ширші контексти деімперіалізації наративів про минуле. На думку ***Оксани Довгополової****, Одеса зрештою може стати добрим прикладом для наслідування у сфері політики «прощання з імперіями».*

«Конфлікт розгортається не між тими, хто чекає на Росію, і тими, хто є патріотом України, а всередині проукраїнськи налаштованої громадськості»

– Ми з тривогою слідкуємо за дискусіями навколо деколонізації міського простору в Одесі. Вони набирають характер гострого конфлікту. Чи могли б Ви як експертка у сфері студій пам'яті та практикиня комеморативних і меморіалізаційних проєктів прокоментувати цю ситуацію?

– Зрозуміло, що в Одесі відбуваються суперечки, пов'язані з процесами деколонізації, тому що Одеса перебуває у центрі пропагандистських зусиль Росії. До того, що ми маємо самі давати собі раду з власною історією, додається інтервенція ззовні. І саме вона змінює характер дискусії, яка вже не може бути виваженою, спокійною, обґрунтованою, науковою та об'єктивною. А через те, що сам Путін постійно згадує Одесу як російське місто, вона постійно з'являється в пропагандистському порядку денному, на що всередині Одеси реагують дуже гостро. Тож часто звучить теза: якщо ви будете захищати імперське минуле, Путін нападе. Він і так здійснив напад, і гірше вже не буде, але подібна позиція нібито підживлює впевненість Росії у тому, що Одеса — російське місто, адже там захищають певні елементи імперського минулого.

Як на мене, нам має бути абсолютно байдуже, що про нас говорить Росія. Я не дивлюся промови Путіна, де він згадує Одесу. Багато людей переглядають і поширюють їх, я ж намагаюся від цього абстрагуватися. Для мене найважливіше — проговорювати наші внутрішні проблеми між собою. Але, на жаль, ми не можемо повністю абстрагуватися від російського впливу і від того, що російські пропагандисти постійно використовують цю тему.

В умовах війни нам не завжди вдається спокійно на це реагувати. Тому можна зрозуміти тих, хто переходить на агресивну позицію, заявляючи, що потрібно позбутися всіх елементів імперського минулого, аби Росія не могла це використовувати. У крайніх випадках навіть звучить аргумент про те, що Одесу потрібно перейменувати в Кочубіїв і знести в місті мало не все, що побудували в період Російської імперії.

Одеський пам'ятник Катерині II був для міста нововинайденим символом. Фото з мережі

Дискусії, які розгортаються у подібному ключі, набувають доволі абсурдного характеру. Для мене абсолютно зрозумілим є те, що наша робота у сфері пам'яті має бути спрямована не на Росію (тому що ми вже перебуваємо у стані війни з нею — ми нічого тут не погіршимо і не покращимо), а на нас самих. Ми маємо відшукати способи переосмислити імперське минуле й зрозуміти, що з ним робити.

– У перші місяці війни ми спостерігали, як в Одесі без особливих суперечок було демонтовано пам'ятник Катерині II. Чому ці гострі дискусії виникли саме зараз? Це є наслідком збігу місцевих одеських обставин чи радше результатом логіки війни та напрямку, в якому рухається вся Україна?

– Коли йшлося про демонтаж пам'ятника Катерині II, було легше, тому що це лише один об'єкт, і його раніше не було в міському просторі. Цей пам'ятник встановили в 2007 році, тобто його не було з 1920 до 2007 року [1]. Це була заново зроблена фігура, яка не має жодної історичної цінності.

Процедура знесення цього пам'ятника пройшла досить легко, тому що не зачіпала повсякденне життя містян. Процеси, які відбуваються зараз, мають значний стосунок до повсякдення людей. Наприклад, відбувається процес масового перейменування назв вулиць, і не всі готові прийняти таке радикальне перезавантаження культурного простору міста. Це пов'язано не з тим, що всередині Одеси є якісь проросійські люди. Проросійськи налаштовані громадяни переважно виїхали з міста ще в 2014 р. Частина виїхала у 2022 р. з початком повномасштабного вторгнення Росії. Серед них, до речі, були мої колишні колеги, які зараз працюють викладачами в Москві. Отже, люди з проросійськими настроями зараз чекають на Росію в Одесі, перебуваючи поза межами міста — десь у Москві чи деінде в Росії. Конфлікт розгортається не між тими, хто чекає на Росію, і тими, хто є патріотом України, а всередині проукраїнськи налаштованої громадськості, яка не може домовитися. Чому? Тому що немає простору, де вони могли б комунікувати. Розмова, на жаль, не відбувається. Через це кожен фантазує якусь «жахливу картину». Люди комунікують виключно у своїй інформаційній бульбашці, не впускаючи інакодумців до свого простору однодумців. Вони дофантазовують позиції людей, які мають іншу точку зору, що й призвело до розгортання конфлікту.

«Олександр Пушкін та Ісак Бабель — найбільші дебати точаться навколо цих двох постатей»

– Які історичні постаті чи теми викликають найбільші суперечки?

– Олександр Пушкін та Ісак Бабель — найбільші дебати точаться навколо цих двох постатей. «Пушкінопад», зрозу-

[1] Пам'ятник Катерині II уперше спорудили в Одесі у 1900 р. Проте в 1920 р. його демонтувала нова більшовицька влада.

Знесення пам'ятника Катерині ІІ. Фото УНІАН

міло, з 2022 року відбувся по всій Україні (він розпочався раніше, але масового характеру набув саме в 2022 р.). В Одесі потрібне переосмислення фігури Пушкіна, тому що насправді раціональні аргументи висловлюють обидві сторони конфлікту. Пам'ятник Пушкіну в Одесі був встановлений не радянською владою. Це не випадок пам'ятника, наприклад, у Мукачеві, який невідомо як туди потрапив. Коли ми бачимо Пушкіна в Мукачеві, то розуміємо, що це чітке маркування радянською владою свого простору.

В Одесі пам'ятник Пушкіну існує з 1889 р. і був установлений ще до більшовицької революції. Все, що існувало до більшовицької революції, багатьма мешканцями Одеси сприймається як «нормальніше». Така позиція була притаманна громадськості міста ще з радянських часів: люди в Одесі досить чітко відділяли й маркували як «нормальне» все, що існувало до 1917 р. Ця смислова рамка продовжує функціонувати. З такої позиції пам'ятник Пушкіну, який поставили задовго до більшовиків, сприймається як «хороший». Існує легенда про те, що містяни самі збирали гроші на пам'ятник, бо міська влада не забезпечила достатніх ресурсів. До речі, один із патернів одеської міської міфології — переконання про те, що Одеса робиться людьми, а не міською чи державною владою. Тому люди захищають цей пам'ятник і кажуть, що він красивий. До речі, його виготовили в Одесі, і є багато різних історій про те, хто робив, наприклад, фонтани та інші елементи монумента. Це міцно пов'язано з історією одеської економіки, освіти тощо, тому люди захищають подібні маркери міського простору.

Пам'ятник Дюку (одеському градоначальнику Арману Еммануелю дю Плессі, герцогу де Рішельє)

З іншого боку, абсолютно зрозумілою є позиція тих, хто стверджує, що зараз неможливо зберігати пам'ятник Пушкіну в просторі будь-якого українського міста — неважливо, як він там з'явився, — тому що це маркування радянської / російської імперської влади. На жаль, у нас будь-який об'єкт у публічному просторі продовжує сприйматися виключно в контексті глорифікації певного режиму. Уявлення про те, що можна переозначити об'єкт, не існує, бо немає вдалих прикладів. І люди не можуть знайти спільну позицію, тому що їхні погляди принципово відрізняються.

З Ісаком Бабелем така сама ситуація. До речі, Український інститут національної пам'яті (далі — УІНП) визнав перейменування щодо Бабеля незаконним, тому що він не має стосунку до НКВС, а саме це йому й приписують. Немає документів, які підтверджували б цей факт. Тож в Одесі, з одного боку, поширюється рух на захист цієї фігури, з іншого — звучать голоси, щоб прибрати пам'ятник Бабелю. Тут вагому роль відіграє ще один аспект, не пов'язаний із НКВС: саме Бабеля звинувачують у тому, що розвивався варіант міфу Одеси як бандитського міста, як міста гангстерів, себто з Бабелем давно і продуктивно борються дослідники одеського міфу.

Але, дійсно, на мою думку, це чи не найкращий пам'ятник в Одесі. Я не кажу про пам'ятник Дюку, тому що його цінність перш за все історична, а не художня. Але як витвір мистецтва пам'ятник Бабелю — прекрасний. Буде дуже прикро, якщо його приберуть. В Одеси зараз дуже складні стосунки з постаттю Бабеля саме через одеський гангстерський міф. І цю ситуацію дійсно потрібно проговорити публічно. Розмови щодо інших постатей, які ми бачимо в соцмережах, — це швидше окремі прояви індивідуальної думки. Пушкін і Бабель — дві базові фігури, навколо яких ведуться баталії. І поки що немає навіть натяку на те, що люди, котрі беруть участь у цих суперечках, можуть виважено комунікувати одне з одним і шукати компромісне рішення. Наскільки я знаю, в Міністерство культури та стратегічних комунікацій України подали скаргу на УІНП у зв'язку з тим, що інститут визнав перейменування, пов'язані з Бабелем, як такі, що не підпадають під дію законодавства. Якими будуть наслідки та рішення, поки що не відомо: зараз у цій ситуації немає навіть спроб шукати спільну позицію.

«Необхідно, щоб локальна влада підтримувала професійні діалоги, фасилітоване спілкування і показувала, що їй це важливо»

– Чи Ви бачите можливість примирити різні сторони? Якою могла б бути ця компромісна позиція, якщо вона взагалі можлива?

– Будь-яка проблема вирішується розмовою і відкритою комунікацією. Це можуть бути фасилітовані зустрічі. До речі, у нас в Одесі достатньо сильна Одеська обласна група медіації. Чому вони досі не долучилися до цієї теми — я не знаю. Мені вони побіжно писали, коли ситуація перейшла в гарячу фазу й вести діалог було надто пізно. До того ж в Україні, на щастя, є приклади, коли через фасилітовані зустрічі успішно врегульовувалися досить складні й конфліктні процеси. Можна згадати дискусії, які відбувалися під час створення концепції Музею Майдану: це були важкі виснажливі зустрічі з криками та сльозами. Хоч як би це було неприємно, але іншого варіанта немає. Проте наразі

Перформанс художника Ярослава Войцеховського — «символічний вандалізм» над пам'ятником Пушкіну в Одесі. Фото з мережі

я не бачу в Одесі якогось актора, який взяв би на себе цю роботу. Зараз люди дуже легко навішують одне на одного ярлики, і не треба нічого робити для того, щоб отримати масу неприємностей, після яких ти відчуваєш, що просто не будеш розмовляти з цими особами. Проте комунікація можлива — для неї потрібна політична воля. На жаль, в умовах зіткнення інтересів обласної та міської влади обом рівням вигідно, щоб був конфлікт. Вони отримують від нього додаткові дивіденди. Тому наразі я не бачу виходу з цього непростого становища.

– Зараз ми спостерігаємо приклад іншого конфлікту навколо пам'яті. Він стосується жертв польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни. Чи думаєте, що цей досвід міг би бути використаний для Вашого рідного міста? У чому може бути схожість, а в чому — відмінність?

– Тут відмінностей значно більше, ніж схожості. Схожості я навіть не бачу — вона лише у слові «конфлікт». Різниця полягає в тому, що коли ми говоримо про Волинь і відносини України та Польщі — це міждержавний і міжнаціональний конфлікт. Він пов'язаний з практиками масових злочинів, хоч би як ми інтерпретували — як геноцидні практики, як масове вбивство чи як польсько-українську війну. У будь-якому разі це злочини і відкритий конфлікт, у якому гинули люди з обох сторін. Якщо ж ми говоримо про Одесу, то у нас, на щастя, проблема не в тому, щоб вирішувати, як бути з якимось масовим злочином. Хоча в нас є проблема з 2 травня 2014 р.: цієї події немає у колективній пам'яті, в спільному публічному полі, в «каноні» одеської пам'яті. Таким чином вона виштовхується у простір умовного архіву пам'яті, а архів завжди плекає ресентимент з обох сторін. Коли ми говоримо про Польщу та Україну, тут обов'язково мають місце політичні відносини (пам'ятаємо, як Петро Порошенко їздив і просив вибачення). Тобто історики зрештою зможуть знайти формулу, яка буде прийнятною для обох сторін. Але конфлікт між Польщею та Україною дуже сильно навантажений політичним контекстом. Історики можуть докладати безліч зусиль, проте вони, на жаль, мало що вирішують. У ситуації Одеси йдеться про дискусію всередині держави, тому тут інший характер конфлікту й інші способи вирішення.

Для нас важливо, щоб суспільство порозумілося і знайшло можливість сформувати спільну точку зору. Наприклад, у Вінниці це вдалося: зрозуміло, що відбувалися певні суперечки, але в цілому конфлікту немає. Було вирішено конкретні проблеми, перенесено пам'ятники, відбулося перезахоронення, були переозначені (але не знищені) маркери пам'яті про Другу світову війну. Цього вдалося досягнути, тому що відбувалися реальні зустрічі і дискусії. Для цього не потрібен рівень президентів — необхідно, щоб локальна влада підтримувала професійні діалоги, фасилітоване спілкування і показувала, що їй це важливо.

Натомість в Одесі поки що «знімають вершки» з конфлікту. Тому я навіть не намагалася б дивитися на вирішення волинського питання як на патерн, з якого можна взяти приклади, щоб використовувати їх в Одесі. В Україні є інші більш вдалі приклади, які можна використовувати для вирішення конфлікту в Одесі, — для мене це дискусія щодо концепції Музею Майдану і дискусія в рамках меморіалізаційного проєкту «Минуле / майбутнє / мистецтво», яка проходила в Ірпені. У 2022 році ми їздили в Ірпінь, коли там мав місце меморіалізаційний конфлікт і ситуація стала надзвичайно гострою. Фасилітована розмова відбувалася впродовж шести годин. Ми зустрілися з громадою, яка була дуже агресивно налаштована, тому що ми приїхали з представниками Міністерства культури України, Державного агентства розвитку туризму та УІНП. Нас спочатку сприйняли як представників Міністерства, які будуть на них тиснути. На зустрічі були присутні представники громади з найрізноманітніших сфер, тобто для людей це було важливо. Зрештою вдалося знайти вихід, і громада змінила свою думку: були означені конкретні кроки, й зараз спільнота рухається та напрацьовує рішення. Ми шість годин розмовляли, а потім ще проводили онлайн-зустріч тривалістю три години. Це дуже виснажлива робота. Згодом місцеві активісти, побачивши, що цей механізм працює, почали запускати такі обговорення всередині громади Ірпеня власними силами, і це приводить до певних результатів. Отож ми маємо добрі приклади того, як долаються конфлікти, і в Одесі їх можна впевнено використовувати задля досягнення порозуміння.

«Я сподіваюся, що зрештою Одеса все ж таки зможе стати флагманом української роботи з деімперіалізації»

– Чого вчить нас досвід Одеси — якщо взагалі чогось вчить? Що треба повторювати, а від чого, на Вашу думку, варто відмовитися?

– Я сподіваюся, що зрештою Одеса все ж таки зможе стати флагманом української роботи з деімперіалізації. Я намагаюся використовувати не поняття деколонізації, а термін «деімперіалізація», тому що він здається більш точним — це про роботу щодо того, що імперія з нами вчинила. Зараз ми є такими, тому що імперія мала на нас певний вплив: якщо просто все відмінити, ми не змінимо в собі якісь базові речі. Одеса дає можливість подивитися, як можна не тільки спростувати міфи, а взагалі змінити рамку бачення регіону. Якщо просто спростувати міф, то що натомість? Потрібно дати щось інше, не менш привабливе, ніж було в тому міфі, який ми спростовуємо. Одеса дає можливість продемонструвати, як саме все може відбуватися. В умовному імперському міфі Одеса була створена наприкінці XVIII століття «на порожньому місці», де нібито ніколи нічого не було. Проте ми могли б подивитися на це минуле під іншим кутом: поглянути на цю точку на мапі як на значно давнішу «браму між світами». І ця брама іс-

нувала тисячоліттями. Ще з V століття до нашої ери тут тривала міжцивілізаційна комунікація. На тлі таких епохальних подій імперська історія Одеси перетворюється лише на один із історичних епізодів. Для мене деімперіалізаційна практика полягає саме в такій зміні оптики й розуміння регіону. І мені здається дуже важливим, що Одеса, яка завжди сприймалася як «місто біля моря», зараз починає осмислюватися як місце зустрічі моря та степу.

Таке добудовування глибини у баченні минулого дає дуже потужну оптику: це можливість контекстуалізувати і грецьке минуле, й османське, і ногайське, й історію Кримського ханства — тобто на цьому місці завжди вибудовувалися мости між цивілізаціями. І саме тому люди, які приходили сюди в різні епохи у різних обставинах, були людьми, котрі брали на себе відповідальність. Якщо дивитися на історію регіону з такого ракурсу, а не тільки міста як острова, то стають очевидними елементи одеського міфу, які роблять наголос на тому, що містяни не зобов'язані нікому, а Одеса — це творення людей, які тут жили. Наприклад, в офіційному дискурсі в радянський період ніколи не була присутня історія про три тисячі апельсинів: коли Павло I відмовився давати гроші на будівництво гавані, а Одеса від цього залежала, то одеська спільнота вирішила відвезти йому як дарунок три тисячі апельсинів. Зрештою Павло I дав їм гроші в борг, які пізніше були повернуті. Незважаючи на справжні події історичної дійсності, ця історія репрезентує ідею про те, що ми мало чим завдячуємо владі. Одеса стала «дивом XIX століття» не тому, що імперія її побудувала, а через те, що велика спільнота не дала місту померти. Гроші, які дали в борг, спільнота повернула: тобто символічне навантаження цієї історії таке, що ми не залежимо від імперії ані фінансово, ані в управлінському контексті, ані в якийсь інший спосіб.

В Одесі на пам'ятник Пушкіну надягли рожевий пакет. Фото з сайту «Українська правда»

У такій оптиці можливо показати одеський міський проєкт як антиімперський, яким він і був насправді. Таким чином можна перебудувати спосіб візії: ми не спростовуємо факти і міфи, а створюємо нову оптику, через яку неочікувано для себе побачимо те, чого раніше не помічали. Ось у цьому полягає унікальний шанс Одеси для України. Я сподіваюся, що вона ним скористається. Навіть Одеський бізнес-клуб почав працювати з темою деколонізації, що дуже промовисто. Це люди, які беруть на себе відповідальність за те, щоб Одеса продовжувала існувати. У цьому контексті я сподіваюся, що ми зможемо дати патерн для всієї України.

«Коли йдеться про імперії, варто вести мову щонайменше про Російську, Австро-Угорську й Османську»

– Які напрями в контексті деімперіалізаційних процесів в Україні Ви виокремили б як першорядні?

– Дуже важливо (і тут Одеса якраз може відіграти свою роль), щоб ми побачили, що несемо в собі спадок декількох імперій. Зараз зрозуміло, чому ми боремося з Російською імперією, і навіть закон про деколонізацію торкається тільки подолання наслідків російської імперської політики в Україні. Водночас спадком інших імперій у нас можуть навіть пишатися. Ностальгія за Францом Йосифом абсолютно нормальна, хоча в дійсності мешканцями Галичини у складі Австрійської й Австро-Угорської імперій довелося пережити чимало дискримінаційних та імперських політик. Цей вплив та його наслідки необхідно описувати та дискутувати. Коли йдеться про імперії, варто вести мову щонайменше про Російську, Австро-Угорську й Османську. Насправді ж має місце досить парадоксальна ситуація: коли ми займаємося деколонізацією, забутий спадок Османської імперії раптом допомагає подолати наслідки впливу Російської імперії. Що з цим робити? Варто подумати. А ще була Золота Орда — теж велика імперія, яка на нас дуже вплинула. Це гігантська імперія, про яку взагалі ніколи не згадують, коли говорять про деімперіалізацію. Ми можемо говорити навіть про Велике князівство Литовське (ВКЛ). Воно теж мало ознаки імперської політики, проте в нас не прийнято це обговорювати, адже Велике князівство Литовське «хороше». Тобто на рівні побутового дискурсу поширена дещо хибна дедуктивна логіка (чи то пак софістика): імперія — це погано, а ВКЛ — це добре, тому ВКЛ не може бути назване імперією.

Отже, ми маємо говорити про різні імперії, і це дуже важливий напрям роботи з імперським минулим. Потрібно перейти від уявлень про «добре — погано» до того, чим є імперський спадок, сформулювати поняття імперського спадку. Спадок — це не обов'язково те, чим ми пишаємось. Наприклад, аварія на Чорнобильській АЕС — це частина історичного спадку України, і ми розуміємо, як це вплинуло на те, ким ми є зараз. З імперським спадком потрібно зробити те саме. Ми маємо зрозуміти, що спадок — це не завжди те, що ми захищаємо, а те (не завжди добре за своєю суттю), що зробило нас такими, якими ми є. І це дуже важливо.

Розмовляли Ярослав Грицак та Петро Долганов.
Літературна редакція Ольги Дячук.
У публікації використано світлини з приватного архіву авторки та з відкритих джерел.

Джерело: Україна Модерна

СПОГАДИ

СЕРГІЙ ЛАНДАУ: « ТІ, ХТО ЗАЛИШИВСЯ ЖИВИМ, ПОВИННІ БУДУВАТИ ЯКЕСЬ НОВЕ ЖИТТЯ»

Я родилась совсем малой на улице Франка,
Семь фунтов — вот мой вес такой,
а ростом с два вершка…

Сергій Ландау своїй онучці

Моє перше знайомство з дідусем Сергієм — Сергієм Ландау — відбулося, коли мені виповнилося десь пів року. Того дня мене везли до поліклініки, і дідусь запропонував свою допомогу. Поки мама заповнювала численні довідки, дідусь тримав мене на руках, а я невпинно заходилась криком. Як з'ясувалося згодом, мене, загорнуту в безліч теплих речей, — адже київські зими тоді були справді морозними — він тримав перевернутою догори ногами.

Бабуся з дідусем мешкали в комунальній квартирі старого будинку на Червоноармійській, 43. На той час дідусь уже хворів. Іноді батьки привозили мене, п'ятирічну дівчинку, до них у гості на кілька днів, і бабуся постійно метушилася між мною з моїми безперервними нежитем чи стоматитом і хворим дідусем.

До їхньої оселі нас піднімав старовинний ліфт із дерев'яними дверима, які слід було закривати власноруч. Мені, дитині з невичерпною уявою, здавалося, що високо вгорі, в ліфтовій шахті, мешкають два величезні темно-сірі птахи з довгими дзьобами та розкуйовдженими крилами. Вони зовсім не викликали страху, а дивилися на нас згори вниз доброзичливим пташиним поглядом.

Останній мій спогад про дідуся: він сидить, укутаний пледом, у жорсткому високому кріслі, змарнілий та неголений, а я, між черговими процедурами від нежитю, натискаю пальчиком на клавіші його друкарської машинки: тиць, бац, дзинь...

Після його відходу бабуся, якій тоді тільки виповнилося 55, вийшла на пенсію і присвятила себе моєму вихованню. Останній рік перед школою мене не віддали до дитячого садка, оскільки я безперервно хворіла. Дільнична лікарка навіть суворо попередила моїх батьків, що якщо вони ще раз наважаться застосувати «дитсадівські тортури», на виклик вона більше не прийде: «Вона не садівська дитина, нехай залишається вдома».

Той рік, проведений із бабусею в атмосфері любові та турботи, став для мене справжнім даром. Коли я пішла до першого класу, то вже вільно читала, писала та розв'язувала арифметичні задачі.

За п'ять років батьки обміняли квартиру, і бабуся переїхала до нас. Разом із нею прибула велика бібліотека та дідусева друкарська машинка, на якій я вже свідомо друкувала різноманітні тексти, змінювала стрічку та навчилася прокладати між тонкими аркушами копіювальний папір.

Подорослішавши, я часто переглядала дідусів архів. На пожовклих від часу сторінках зберігалися твори Євтушенка, Висоцького, а також його власні простенькі, але такі зворушливі вірші-вітання друзям. Усе це стало невід'ємною частиною мого дитинства.

Бабусі не стало навесні 1987 року. Я готувалася до свого першого походу як керівник групи, і це було надзвичайно важливо для мене в той час.

«Нехай Лєна не змінює своїх планів, що б не сталося», — це були її останні слова, мовлені моїй мамі, яка якимось дивом зуміла потрапити до реанімації...

Попри всі випробування, що приготувала їм доля, мої рідні зберегли вміння дружити, любити людей, не втратили внутрішнього світла й тепла, які, здається, зігрівають нас і донині.

Ця невеличка розповідь — найменше, що я можу зробити для них на знак вдячності.

Олена Заславська, адміністративний директор
Сертифікатної програми з юдаїки, інструктор
із пішохідного туризму Федерації туризму УРСР

***

Ті, хто залишився живим, повинні будувати якесь нове життя. Гадаю, що в цьому житті і ми зможемо зайняти якесь — хай хоч найскромніше місце...

Сергій Ландау

Сергій (Шмарія) Ландау народився у родині могилівського мільйонера Герша Ландау в 1881 р.

Відомо про двох його дітей, брата й сестру, Шмарію та Ревекку.

Діти могилівського мільйонера Гірша Ландау — Ревекка і Шмарія

СВЕДЕНИЯ О РАБОТЕ

№ записи	Дата: Год	Месяц	Число	Сведения о приеме на работу, перемещениях по работе и увольнении (с указанием причин)	На основании чего внесена запись (документ, его дата и номер)
1	2			3	4
1	1939	7	21	Общий стаж работы по найму 21 год	из них по документам на 18 1/2 лет остальное свидетелей.
				Асбесто-шиферный завод	
2	1931	VII	30	Юрисконсульт	приказ по з-ду
				Уволен в связи с отсутствием работы	Распор. дир.
3	1941	VII	6	Нач. отд. кадров [illegible]	
				Союзный завод „Автомат"	
4	1936	VII	1	Юрисконсульт (до 6/VII-1941 г. по совместительству и с 6/VII-41 г. на основной работе)	Приказ по з-ду от [illegible]-36 г.
5	1941	IX	22	Уволен в связи с слиянием завода „Автомат" с заводом „Арсенал" Директор [illegible]	Распоряжение директора от 22/IX-41.

Перша сторінка трудової книжки С. Ландау, 1936–1941 рр.

Шмарія Ландау після закінчення гімназії поїхав навчатися до Німеччини, де здобув юридичну освіту. Досконало володів німецькою мовою. Де саме він навчався, невідомо. Його сестра Ревекка закінчила медичний факультет Сорбонни, а також Університет Св. Володимира в Києві. Досконало володіла французькою мовою.

Все, що відомо про нього до 1944 р., це те, що він працював юрисконсультом на асбесто-шиферному заводі та заводі «Автомат». З обох посад його було звільнено в день початку війни — 22 червня 1941 р.

У середині 1930-х років одружився з Софією Хватовкер, удовою, у якої на той час вже було двоє дітей — Юра та Інна (Іра). Своїх дітей у нього не було.

У червні 1941 р. виїхав в евакуацію. Про місце його перебування та роботу під час війни нічого не відомо.

С. Ландау у 1930-х рр.

На початку 1944 р. Шмарія Ландау зміг повернутися до Києва. Свої враження від побаченого у щойно звільненому місті він описує у великому листі до своєї дружини — військового лікаря. У 1944 році вона ще не демобілізувалася.

Оригінал листа дивом зберігся в домашньому архіві його падчерки — Ади Веніамінівни Даль.

Далі подано декілька уривків із документа обсягом у вісім зошитових сторінок.

«Дорогі Сонечка і Ба(нзб)! Хотілося б уже повідомити вам щось конкретне про свої особисті справи, але... їх просування дуже відстає від моїх побажань. Найважливіше для мене на сьогодні питання — прописка в Києві — досі не вирішене, і для цього ще доведеться докласти чимало зусиль і витрат. Здаватися я не збираюся — боротимуся за Київ до останньої краплі крові.

На початку мого приїзду сюди мені здалося, що "щастя" мені всміхнулося: було запропоновано роботу в одній досить впливовій установі, де мені обіцяли допомогти з пропискою, житлом і всіма можливими благами світу. Але, на жаль, справи провалюються, і я знову відчуваю себе непевно, на хиткому, негостинному — хоча й рідному — київському ґрунті.

Я все більше знаходжу в собі схожість зі своїм соратником Менахем-Мендлом: подібно до нього, я приїхав до Єгупця, де, виявляється, не маю права на проживання. Так само, як і він, я ганяюся за примарами благополуччя та єврейського щастя, які ніяк не даються мені до рук».

«...Слово "єврейський" набуло для нас у київських умовах зовсім нового значення — такого, якого ми ще ніколи не знали з часів існування радянської влади. Усі реевакуйовані євреї, що прибули до Києва, пізнають це як нове, несподіване лихо, можливо, навіть важче за всі інші біди та негаразди.

Одна несподівана для мене самого риса, яка пов'язує мене з Менахем-Мендлом: я й сам не уявляю, звідки, з якого джерела, — у мене з'явився заряд оптимізму, і завдяки йому я сподіваюся подолати всі випробування, які приготував мені мій "рідний чудовий Київ".

Зустрічей багато, дуже багато обіймів і поцілунків — як жіночих, так і чоловічих. Навіть люди, які були не більше ніж просто хорошими знайомими, зустрічають і приймають як рідного. Це трохи скрашує і очищує отруєне їдкими випарами антисемітизму київське повітря.

А тепер перейду до найтяжчого — до того, що відбувалося в Києві під час німецької окупації.

Німці зайняли Київ 19 вересня 1941 року. Десь через 7–8 днів було опубліковано наказ про те, що 29 вересня всі жиди мають з'явитися на розі Дегтярівської та вулиці Артема, маючи при собі найбільш цінні речі. Під наказом не було жодного підпису, лише зазначалося, що ті, хто його не виконає, будуть розстріляні.

Одночасно управдомам було наказано надати списки євреїв, які через стан здоров'я не могли пересуватися.

За рідкісним винятком майже ніхто не підозрював, що готується різанина. Припускали, що євреїв або відправлять за межі Києва, або переселять у якесь інше місце. Мені розповідав адвокат Маяковський, який у цей, як виявилося, останній шлях проводжав Биковську, що ні в неї, ні в нього й думки не було про те, що люди йдуть на смерть.

Усіх євреїв — а їх було багато, десятки тисяч — збирали в одному місці. Потім групами по 50–60 осіб їх вели далі, і в певному місці відбирали все майно, змушували роздягатися, залишаючи лише спідню білизну.

Роздягнених людей підводили до Бабиного Яру (приблизно за кілометр від єврейського кладовища) і там розстрілювали з кулеметів. Тіла (а часто й поранених, які ще були живі) скидали

Сабіна Ізраїлівна Вулих, 1930-ті рр.

Лев Мойсейович Вулих із дочкою Марією, 1930-ті рр.

Могила Сабіни і Льва Вулихів на Сирецькому кладовищі в Києві, фото 2023 р.

Ада Даль, початок 1940-х рр.

у глибокий яр, що слугував природною могилою для безмежної кількості людських тіл. Потім яму засипали за допомогою екскаватора.

Хворих, які не могли пересуватися, наступного дня забирали з квартир на підводах. До цієї категорії потрапили Натан і Соня, а також Рагуловська — виявилося, що вона також загинула аж ніяк не природною смертю».

«Відзначився у під'їзді двірник Данило — він видавав євреїв, що переховувалися, шантажував комуністів... Грабував квартири евакуйованих без усякої міри. Зрештою, і його розстріляли: "своя своїх не впізнала".

Кажуть, що активну участь у пограбуваннях брав наш слюсар Федір. Подейкують, що його квартира тепер перетворилася на багатий склад цінного майна та добра. Збираюся його провідати й поговорити про своє пальто — а раптом прокинеться совість».

Далі С. Ландау описує легенду про загибель родини Вулихів.

«Батьки дружини Даля, які виявилися проникливішими за інших, знайшли інший вихід: його тесть отруїв свою дружину сульфідом (він за професією фотограф), і коли вона померла, скинувся з балкона 4-го поверху. Сульфід діє погано, і нещасна жінка мучилася 9 годин. Тіла їхні поховав двірник у дворі, і тепер перед Далем стоїть завдання — вивезти їхні тіла та поховати на кладовищі».

Сабіна Ізраїлівна та Лев Мойсейович Вулихи жили в центрі Києва з родиною доньки — Марії Вулих (1903 р. н.), її чоловіком — Веніаміном Далем (1896 р. н.) та їхньою донькою Адою, якій у 1941 році виповнювалось дев'ять років.

Родина була евакуйована з Києва з заводом, на якому працював Веніамін Даль. Сабіна Ізраїлівна і Лев Мойсейович не поїхали — Сабіна перенесла на той момент другий інсульт і не вставала з ліжка. Лев Мойсейович (він дійсно був фотографом) залишився з дружиною в Києві.

Могила В. Даля на Сирецькому кладовищі в Києві, фото 2023 р.

С. Ландау на початку 1960-х рр.

Як з'ясувалося через багато років, одразу після того, як Червона армія залишила місто і запанувало недовге безвладдя, до квартири за адресою вул. Пушкінська, 6, до двох літніх людей, що залишилися на самоті, увірвалися місцевий двірник і його спільники. Вони по-звірячому вбили і викинули з балкона четвертого поверху господарів, а квартиру розграбували. Сусіди поховали вбитих у дворі під їхнім же балконом (тут С. Ландау пише правду), і останки в 1944 р. справді переніс на Сирецьке кладовище зять — Веніамін Даль, який на початку 1944 р. повернувся з Саратова, де перебував в евакуації.

Через кілька місяців, 4 листопада 1944 р., В. Даль трагічно загинув: пізно ввечері він повертався додому вулицею Прорізною, і на нього впав карниз зруйнованого будинку. Похований поруч із батьками дружини — на тому ж Сирецькому кладовищі.

У нього залишилися дружина Марія і донька Ада.

Багато років Марія і Ада жили в крихітній кімнатці двокімнатної комуналки на другому поверсі дерев'яного двоповерхового флігеля на розі Леніна та Франка. Флігель зберігся — він відремонтований, і над ним добудовано ще один поверх. У квартиру на Пушкінській на момент повернення сім'ї з евакуації вже заселився якийсь герой Радянського Союзу, і про те, щоб її повернути справжнім господарям, не могло бути й думки.

Сергій і Ревекка Ландау, 1948 р., Ворзель

Навіщо було поширювати легенду про самогубство двох літніх людей — не зрозуміло, але можна припустити, що подібна брехня мала захистити сім'ю від антисемітського свавілля або від помсти тих, хто брав безпосередню участь у вбивстві.

Ще дві цитати:

«У Києві знайшовся один єврей-адвокат (хоча й охрещений) на ім'я Цукер, який якось переховувався і вижив»;

«Бабат і Кригель були вбиті на Бабиному Яру, в індивідуальному порядку. Бабат був заарештований і більше не повернувся. Кригеля в перші ж дні окупації бачили на Червоноармійській вулиці: він сидів на тротуарі, прикриваючи руками голову, по якій якийсь есесівець наносив удари. Є версія, що йому тоді ж на вулиці розкололи череп».

Є підстави вважати, що йдеться про батька Георгія Ілліча Бабата — радянського електротехніка, письменника, лауреата Сталінської премії.

Єхієль (Ілля) Львович Бабат (1886–1941), помічник присяжного повіреного, а після Жовтневої революції — професор Київського інституту народного господарства, ректор створеного ним Інституту зовнішніх зносин, загинув у Києві в 1941 році.

С. Ландау закінчує лист так:

«Можу додати, що німці в Києві воювали не тільки з живими, але й з мертвими: єврейське кладовище пограбоване, розбите, багато могил неможливо знайти. Немає могили тата і мами: на цьому місці всі пам'ятники та могили або насипи знищені.

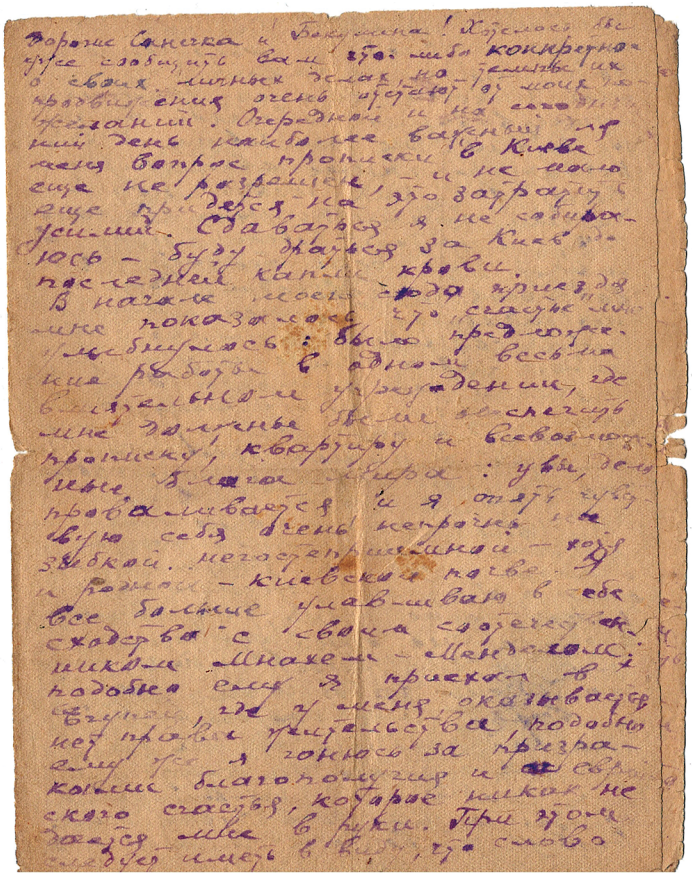

1

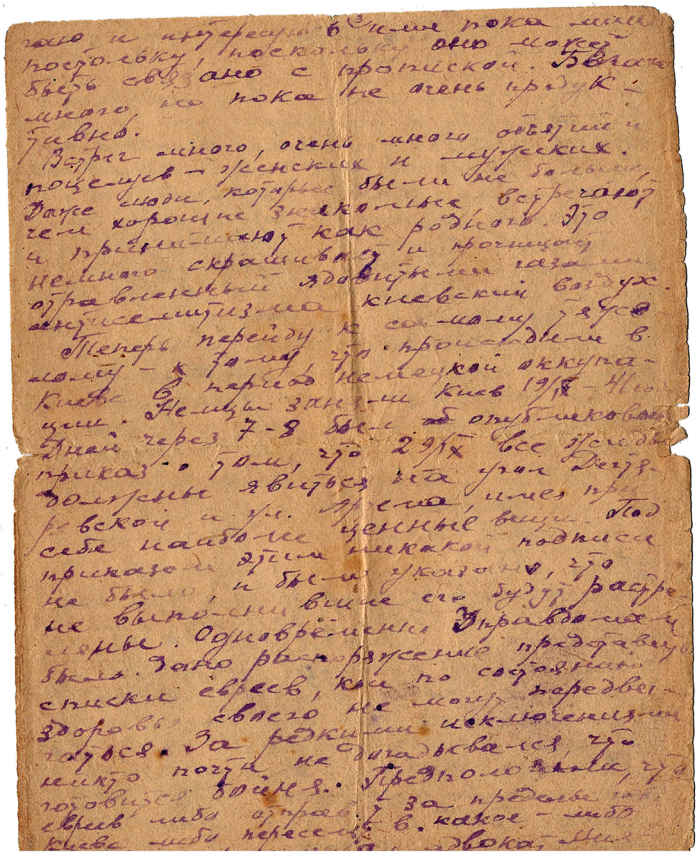

3

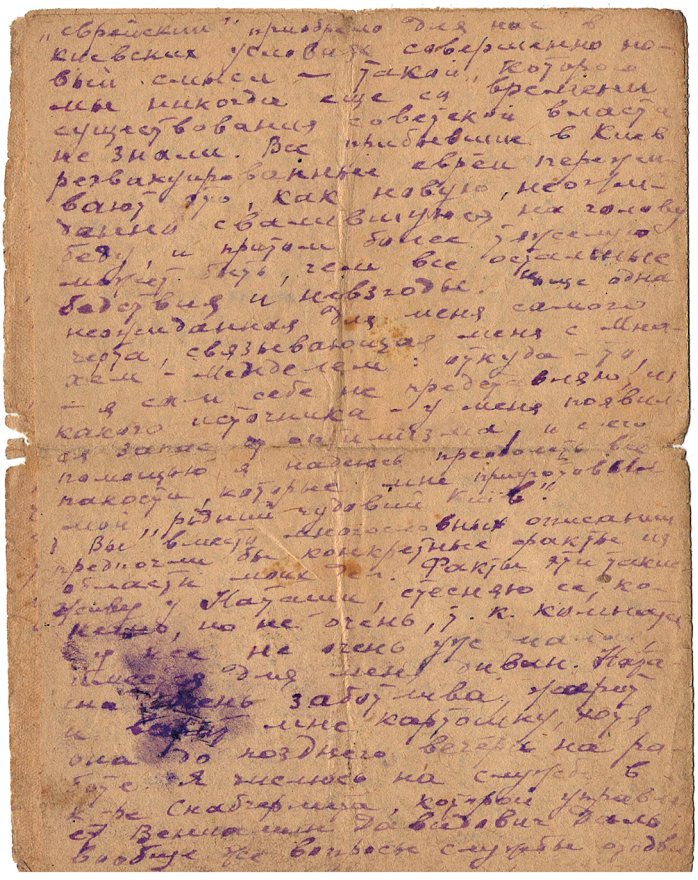

2

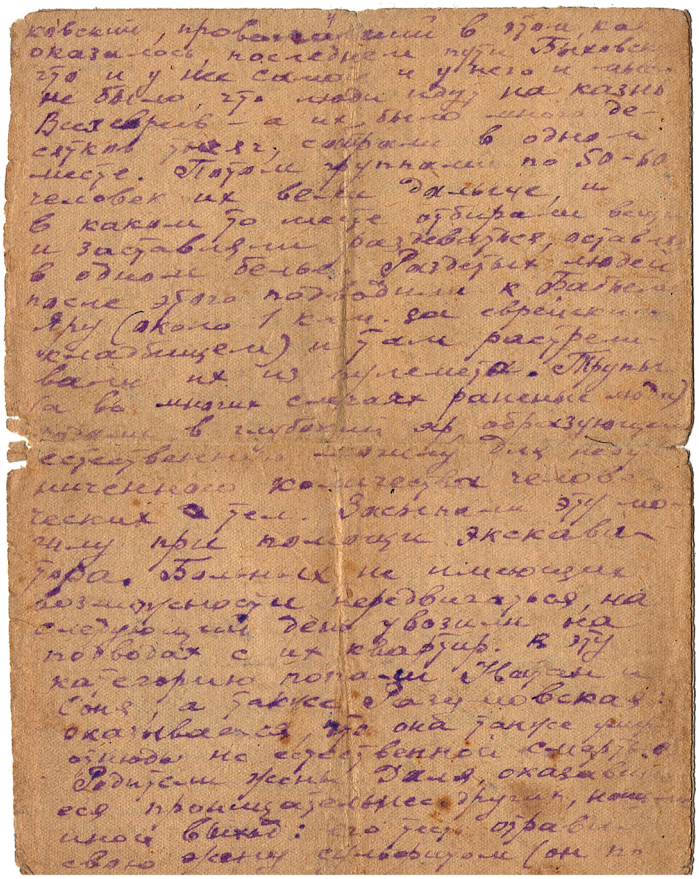

4

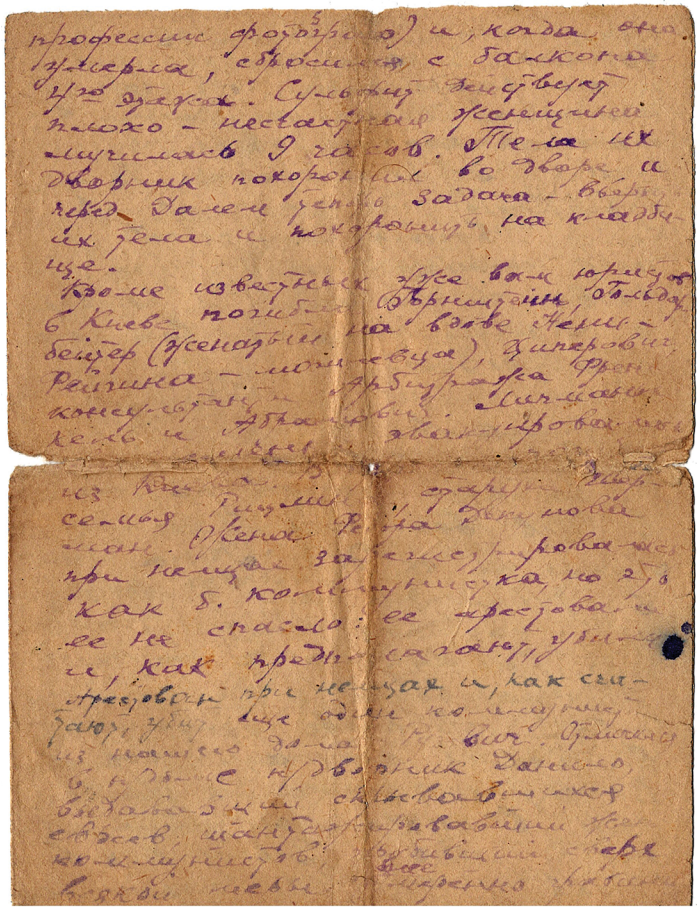

5

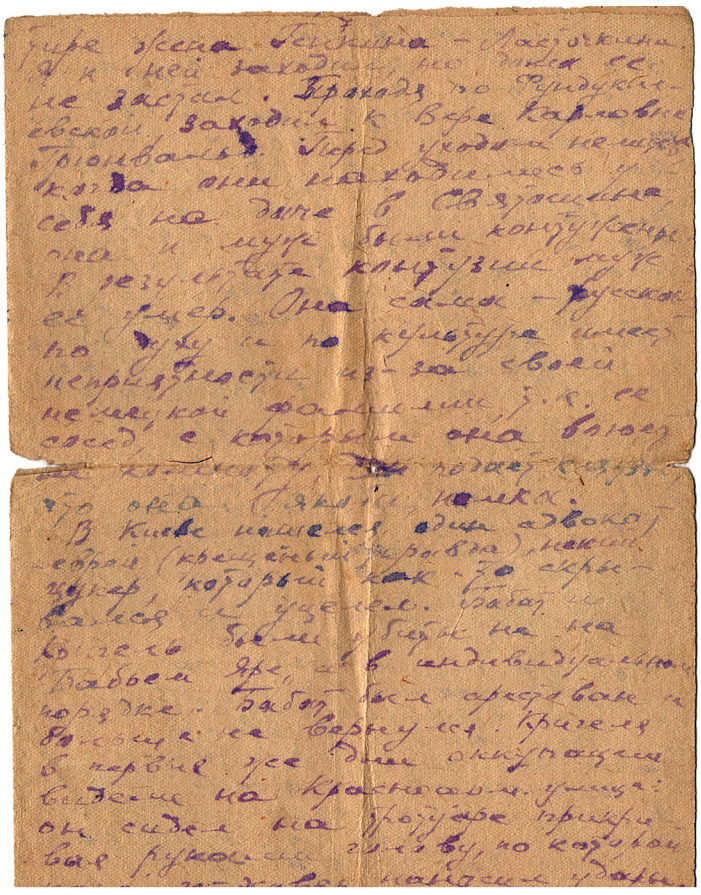

7

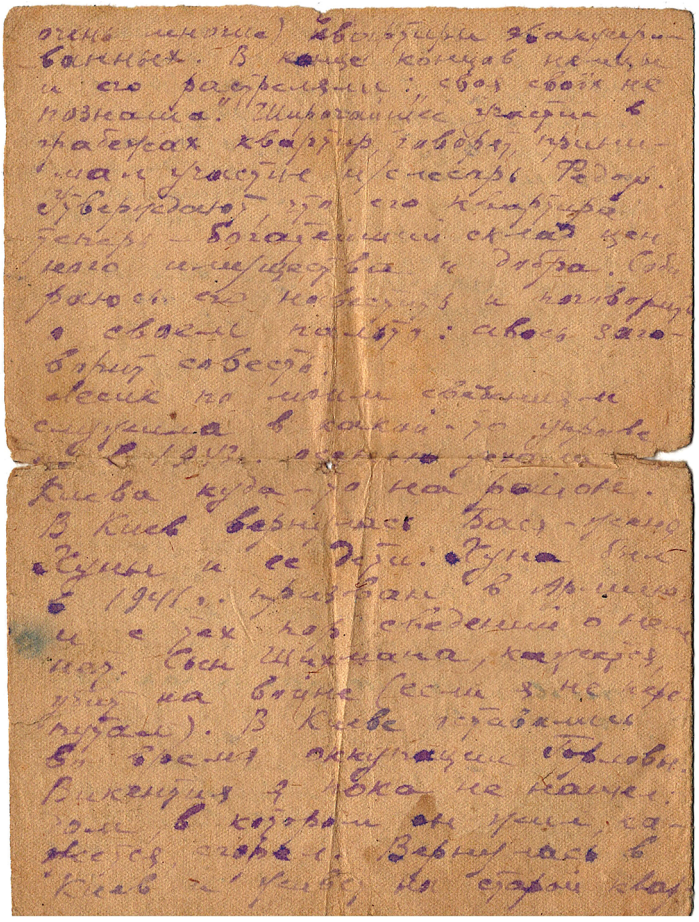

6

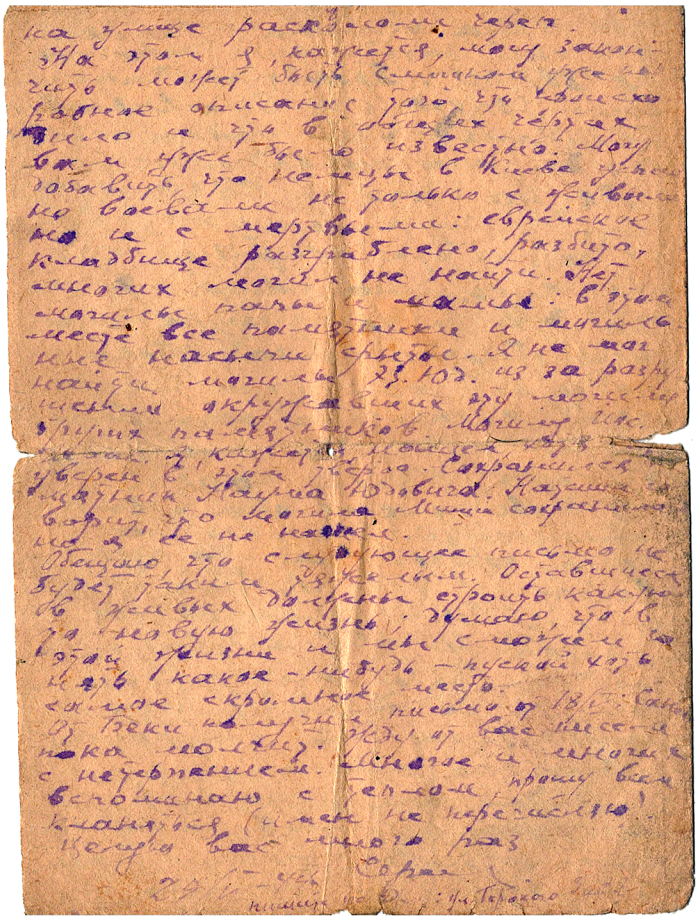

8

***

Обіцяю, що наступний лист не буде таким важким. Ті, хто залишився живими, повинні будувати якусь нове життя, думаю, що в цьому житті і ми зможемо зайняти якесь — хай навіть саме скромне місце.

29 травня 44 р.».

У 1948 році від інфаркту померла дружина Сергія Григоровича — так після війни називали Шмарію Ландау. У 1953 році він одружився з Марією Львівною Вулих — удовою Веніаміна Даля. Марія Львівна була на 12 років молодшою за чоловіка.

До виходу на пенсію Сергій Григорович працював юристом у різних радянських установах. Жив разом із дружиною на вулиці Червоноармійській, 43, на п'ятому поверсі, у невеликій кімнаті комунальної квартири.

У вільний час займався перекладами з німецької, сам писав нехитрі вірші, передруковував на домашній друкарській машинці раннього Висоцького, «Бабин Яр» Євтушенка та інших заборонених на той час авторів.

У 1968-му, у віці 67 років, Сергій Ландау помер. Похований на Берковецькому кладовищі в Києві.

Його сестра Ревекка після війни повернулася до Києва, працювала лікарем-терапевтом. Жила в Києві разом із подругою на Червонозоряному проспекті в старому будинку. Ревекка пережила брата більш ніж на 10 років. Марія Львівна, яка на той час уже була вдовою Сергія Ландау, регулярно її відвідувала. Ревекка похована поруч із братом.

Марія Львівна померла у 1987 році — у 84-річному віці, від інфаркту. Її дочка (падчерка С. Ландау), Ада Даль, живе в Києві, їй зараз 92 роки.

Джерела:

1. Лист С. Г. Ландау, оригінал. Сімейний архів А. В. Даль.
2. Інтерв'ю А. В. Даль для проєкту «Сентропа», 2004 р.
3. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D1%82_%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B9_%D0%86%D0%BB%D0%BB%D1%96%D1%87
4. Скан листа С. Г. Ландау дружині, 1944 р.
5. Фотографії: сімейний архів А. В. Даль.

АНОНС НОВИН

КАМЕНІ СПОТИКАННЯ

Камені спотикання (Stolpersteine) — це мистецький проєкт німецького художника Гюнтера Демніга, який утім отримав масштаб і значення завдяки місцевим ініціативам. Міські адміністрації, краєзнавчі та культурні інституції, школи, виші, громадські організації, родичі, мешканці будинків, де колись жили люди, переслідувані нацистським режимом, — загалом 1900 команд у всій Європі.

Що саме роблять місцеві ініціативні групи:

Ініціативна група проєкту. Під час прибирання біля одного з каменів спотикання, м. Київ

- досліджують біографію людини, чию пам'ять хочуть вшанувати;
- узгоджують розміщення Каменів із міською владою;
- організовують встановлення Каменів і церемонію відкриття;
- доглядають за Каменями.

Латунна табличка Каменя, на якій вручну вигравіровано дані про людину, з часом тьмяніє, тому потребує спеціального догляду.

Команда київського проєкту «Один камінь — одне життя» в один із лютневих вікендів чистила Камені спотикання, встановлені на честь Людмили Ткач і Якова Винокура. Разом із нами була Катерина Осипчук, яка досліджувала біографію Людмили Ткач ще студенткою. До прогулянки долучились також донька Якова Винокура Іна Хортова і онука Ірина Хортова.

Виявилось, що такі ініціативи не тільки підтримують належний стан пам'ятних знаків, а й привертають увагу перехожих. Люди зупиняються, запитують про проєкт, цікавляться історіями, які стоять за кожним іменем.

У 2025 році проєкт «Один камінь — одне життя: 80 каменів спотикання для Києва» триває. Щоб не пропустити наступні події, підписуйтесь на нашу сторінку!

Проєкт реалізує Український центр вивчення історії Голокосту у співпраці з Освітнім центром «Простір толерантності» за ініціативи Посольства Німеччини в Києві й за підтримки КМДА.

Інформація УЦВІГ

НОВИНИ БІБЛІОТЕКИ ЦЕНТРУ

Століття присутності. Єврейський світ в українській короткій прозі 1880-х — 1930-х / упоряд. Христина Семерин. Київ : Дух і Літера, 2024. 680 с.

В антології зібрано майже пів сотні українських новел і оповідань на єврейську тематику. Написані впродовж половини століття, у 1880-х — 1930-х рр., вони охоплюють кілька літературних поколінь, широку географію і спектр історичних подій. Революції, погроми, Перша світова війна, соціалістичні ілюзії, більшовизм, «ренесанс української культури», сталінський терор і Голодомор, за якими на горизонті видніє Друга світова війна і Голокост — а на їхньому тлі життя, сім'я, праця, сміх, любов і ненависть відобразились у літературі. Представлені естетично, стильово й тематично розмаїті тексти Івана Франка, Агатангела Кримського, Наталії Кобринської, Богдана Лепкого, Осипа Маковея, Модеста Левицького, Михайла Коцюбинського, Леоніда Первомайського, Олександра Копиленка, Леоніда Пахаревського, Степана Васильченка, Клима Поліщука, Володимира Леонтовича та інших. Знайомство з ними розширить обрії розуміння української літератури й українсько-єврейських контактів.

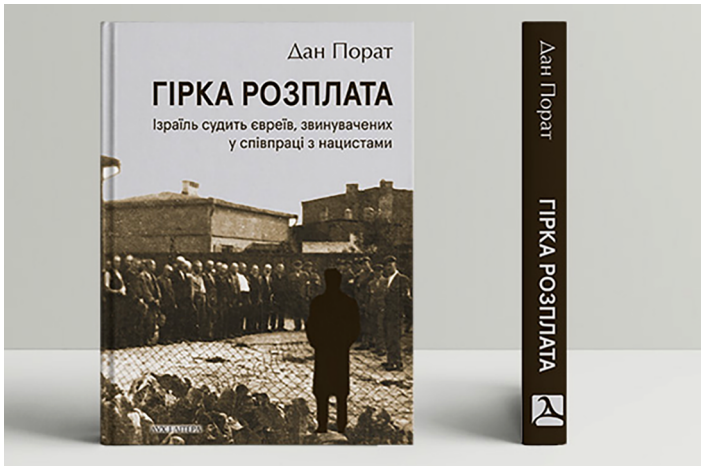

Порат Дан. Гірка Розплата. Ізраїль судить євреїв, звинувачених у співпраці з нацистами / пер. з англ. Наталі Комарової. Київ : Дух і Літера, 2024. 304 с.

Починаючи з 1950 року, держава Ізраїль переслідувала й ув'язнила десятки вцілілих у Голокості, які за нацистів служили в таборах капо або поліцейськими гетто. В книзі представлений перший повний огляд судових процесів над капо, базований на записах, щойно розсекречених через сорок років.

У грудні 1945 року пасажир тель-авівського автобуса, який народився в Польщі, упізнав у водії колишнього голову міської ради, яку нацисти створили для управління євреями. Пасажир назвав водія колаборантом, той вискочив з автобуса, рятуючись від пасажирів, які мали намір забити його до смерті. Через п'ять років, щоб усунути тривалу напругу в громадах, які пережили Голокост, Держава Ізраїль розпочала кримінальне переслідування євреїв, які служили адміністраторами гетто або капо в концтаборах.

Дан Порат показує, як ці процеси змінили розуміння Ізраїлем Голокосту, і досліджує, як приховування протоколів судових процесів — давно засекречених державою — вплинуло на історію та пам'ять. Чутливий до руйнівних варіантів, які постають перед тими, хто вирішив співпрацювати, але суворий у своєму аналізі, «Гірка розплата» запрошує нас переосмислити наші ідеї співучасті та справедливості та подумати про те, що означає бути жертвою за надзвичайних обставин.

Радченко Ольга. Єврейські біженці в Україні. 1939–1941 рр. Київ : Дух і Літера, 2024. 240 с.

Книжку Ольги Радченко присвячено маловивченій і вельми драматичній темі, а саме долі євреїв Австрії, Польщі, Румунії та Чехословаччини, які з початком Другої світової війни опинились як біженці в Східній Польщі, що згодом була інкорпорована до Радянського Союзу. На знедолених людей чекали поневіряння, депортації і репресії. Аналіз пов'язаних із цими питаннями документів висвітлює суперечливу політику радянської влади стосовно біженців та стратегії поведінки самих біженців. Окрім того, у книжці йдеться про радянсько-німецьку співпрацю на початковому етапі Другої світової війни, а також про нацистську політику геноциду єврейського населення в окупованих Німеччиною країнах Європи. Авторка переважно спирається на матеріали архівних слідчих справ НКВС із українських архівів, що дало їй змогу створити персоніфікований наратив і поєднати його зі звітами й розпорядчими документами НКВС та численними історичними фотографіями.

Книжку рекомендовано для істориків, студентів історичних спеціальностей та всіх, хто цікавиться історією Другої світової війни.

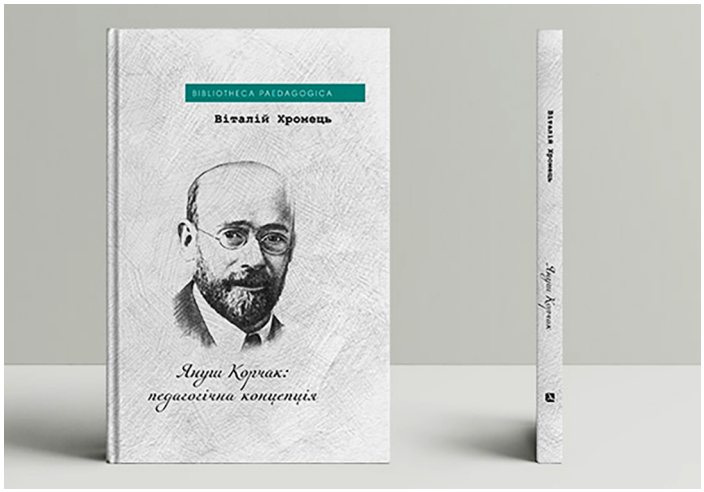

Хромець Віталій. Януш Корчак: педагогічна концепція. Київ : Дух і Літера, 2024. 48 с.

Науково-публіцистичний нарис доктора філософських наук, директора ГО «Несторівський центр» Віталія Хромця присвячений педагогічній концепції видатного польського педагога Януша Корчака. Автор ретельно розглядає засади, на яких ґрунтуються педагогічні ідеї Корчака, а також коротко висвітлює його життєвий та професійний шлях. Розкриває мету, основні принципи та освітні методи Януша Корчака. В. Хромець здійснює аналіз ключових аспектів педагогічного підходу Корчака, що стали підґрунтям так званої дітоцентричної освіти, розкриває важливі аспекти, які творять унікальність його педагогічної пропозиції, а також визначає її актуальність для сучасних українських педагогів. Нарис може зацікавити як педагогів-практиків, які бажають поглибити свої знання та впровадити ідеї Януша Корчака в роботі, так і студентів педагогічних закладів вищої освіти, які прагнуть розширити свої знання та дослідити педагогічні концепції нового контексту.

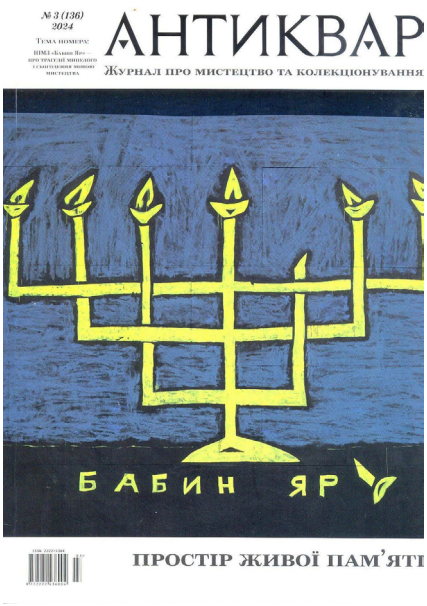

Антиквар. Журнал про мистецтво та колекціонування. 2024. № 3 (136). Бабин Яр. Простір живої пам'яті.

Цього року «Антиквар» вшановує День пам'яті загиблих у Бабиному Яру спеціальним числом журналу, створеним у співпраці з Національним історико-меморіальним заповідником.

Видання присвячено подіям, які це київське урочище назавжди перетворили на один із символів Голокосту, відомий у всьому світі. Також у матеріалах номера простежуємо етапи становлення заповідника як сучасної державної інституції, яка через музейні практики веде діалог із суспільством про ідейні, мистецькі й філософські виміри висвітлення трагедії, що почалася 29 вересня 1941 р., а загалом фотовізуальний наратив культури та історії країни, оскільки здійснює завдання стратегічної комунікації.

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРА

1. XXV Всеукраїнський конкурс учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» ім. І. Б. Медвинського.
2. Освітні події.
3. Наукові події.
4. Полеміка.
5. Новини бібліотеки Центру.

Адреса редакції:
Український центр вивчення історії Голокосту
вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30
www.holocaust.kyiv.ua
e-mail: uhcenter@holocaust.kyiv.ua

Редакційна колегія:
Любов Кремінець
Анатолій Подольський
Олена Пазюк

Дизайн, комп'ютерна верстка:
Марина Кулікова